

Camal Zeynalöglu

Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi

(Metodik tövsiyələr)

**“Print-S” nəşriyyatı
Bakı - 2017**

Az 2

2017

Rəyçi: Osman Əfəndi,
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Elmi redaktor: Həqiqət Kərimova,
fəlsəfə elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

**Camal Zeynalöglü: Təlim fəaliyyətinin psixoloji
prosesi**
(Azərbaycan dilində)

Bakı, “Ünsiyyət” nəşriyyatı – 2017, - 144 səh.

Kitabda yazıçı – publisist, tərcüməçi, psixoloq C.Zeynalöglünün 1980-1993-cü illərdə orta məktəbdə ingilis dili müəllimi və praktik psixoloq vəzifəsində işlədiyi dövrdə pedaqoji fəaliyyəti, apardığı müşahidə və təcrübələrin nəticələrini əks etdirən məqalə və metodik tövsiyələri toplanmışdır.

47260000

Z ----- Qrifli nəşr
00-2017

ISBN: 978 - 99 - 52 - 440 - 02- 2

© “Print-S” nəşriyyatı - 2017

Tədris üçün dəyərli tövsiyələr

Böyük yunan mütəfəkkiri Aristotel təfəkkürü passiv aqlın fəaliyyəti adlandıraraq yazırdı ki, anlayışlar mühakimə şəklinə düşəndə səhvə yol verilə bilər. Mütləq mühakimə yürüdülməsi mümkün olmadıqda söylənilən fikir yalnız rəydir.

Psixologiya anlayışlarının ilk sistemini Aristotel öz əsərlərində vermişdir. Bu elm çox mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Psixi fəaliyyətin mahiyyəti və fəaliyyətlərin qanunlarını öyrənən ümumi psixologiyadan əlavə, uşaq psixologiyası, pedaqoji psixologiya, əmək psixologiyası dərin tədqiqat tələb edən sahələrdir.

Pedaqoji fəaliyyətim dövründən bu günə kimi ən çox diqqət yetirdiyim məsələ tədrisə müvafiq dərslərlərin, dərslər vəsaitlərinin, metodik tövsiyələrin lazımi səviyyədə hazırlanması, tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində onlardan istifadə edilməsidir. Bu baxımdan yazıçı-psixoloq, tərcümə əsərləri müəllifi Camal Zeynalıoğlu'nun *“Mənfi emosiyalar və onun aradan qaldırılmasında özünüələmanın rolu”*, *“Kollektivdə konflikt şəraitinin aradan qaldırılması”*, *“Şagirdlərə fərdi yanaşma prinsipi”*, *“Şagirdlərin şüurlu intizam tərbiyəsi”*, *“Sınıfdən xaric oxu və onun aparılması”*, *“Stressin insan həyatına təsiri və onun aradan qaldırılması yolları”*, *Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi”*, *“Şagirdlərin əmək tərbiyəsi”*, *“Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və qabiliyyətlərinin formalaşması”* və adlarını çəkmədiyim bir çox metodik tövsiyələri diqqətəlayiqdir. Bu vəsaitlər müxtəlif illərdə yazılsa da, ən əsası odur ki, bunlar yazıldığı zaman çərçivəsində mühüm aktualıq kəsb etmiş, təlim-tərbiyənin

inkişafına təkən vermişdir. Əslində zaman inkişafın xarakteristikasını təşkil edir. İnkişaf hansı sahədə olursa - olsun real zamanda baş verir.

Camal Zeynalıqlunun metodik tövsiyələrində şagirdlərə tanış olan hadisə və proseslərdən misal göstərməsi, görkəmli alman-İngilis filosofu və ədəbiyyatşünasların fikirlərinə istinad etməsi onun bir psixoloq, tərcüməçi-dilçi kimi pedaqoji fəaliyyətindən, məntiqi düşüncə tərzindən xəbər verir.

Müəllif haqlı olaraq yazır: ***“bilik sosial təcrübə formasında mövcuddur. Əgər müəllim təlim prosesində fərdi təcrübə ilə sosial təcrübə arasındakı fərqi aradan götürməyi bacarırsa, bu halda təlim müvəffəqiyyətlə nəticələnir.”*** Tamamilə doğrudur.

Tərcümə ədəbiyyatına yeni töhfələr bəxş edən Camal Zeynalıqlu xarici dil tədrisinə də xüsusi əhəmiyyət verir, şagirdlərin bu sahədə vərdiş və bacarıqlara yiyələnməsi yollarının əhəmiyyətini dönə-dönə qeyd edir. *“Məktəbin idarə olunmasında rəhbər şəxsin qarşısında duran əsas vəzifələr”, “Müəllim şəxsiyyətinin pedaqoji fəaliyyətində rolu”, “Sınıf kollektivinin daha yaxşı öyrənilməsi”* adlı psixoloji araşdırmalar və tövsiyələr də bu baxımdan aktualıq kəsb edir. Müəllifə uğurlar arzu edirəm.

Osman Əfəndi,
fəlsəfə elmləri doktoru, professor.

İnsan psixologiyasının tərcümanı

Bütün psixoloji problemlərin əsasında insan durur. Vaxtilə qədim Yunanıstanda “insan və insan keyfiyyəti” haqqında elmin təşəkkül tapması hər şeydən əvvəl maarif, təhsil və tərbiyə sahəsində kök salmışdı. İnsanların mənşəyi sərvəti deyil, biliyi və əqli üstünlüyü yüksək qiymətləndirilir, bu keyfiyyətlərin yalnız təbii amillərlə deyil, təlim-tərbiyə ilə əldə edilməsi qeyd olunurdu.

Camal Zeynalıqlı özünün pədaqoji fəaliyyəti dövründə tədqiqat apararaq mənimsəmə psixologiyası, öyrətmə və yaddaş, şəxsiyyət və ünsiyyət, yaradıcılıq psixologiyaları haqqında tövsiyələr, dərs vəsaitləri hazırlamışdır. Camal Zeynalıqlı uşaq tərbiyəsi, uşaq psixologiyasını öz praktiki fəaliyyətindən irəli gələn bir diqqətlə tədqiq edərək, psixologiyani bioloji elm səviyyəsinə qədər təhlil edir, beyində gedən psixoloji prosesləri açmağa çalışır. Əlbəttə unutmamaq olmaz ki, insan həm də sosial varlıqdır. C.Zeynalıqlının tövsiyələrində bu xüsusi qeyd olunur, insanın sosial-psixoloji keyfiyyətləri, onun davranış və psixikasında bioloji mahiyyətin saxlanılması məsələlərinə toxunulur.

Emosiyalar – mənfi - müsbət emosiyalar, insan fəaliyyətinə və davranışına güclü təsir göstərən emosional hallar və stresslər, idarəetmə psixologiyasının əsas məsələləri Camal Zeynalıqlının tövsiyələrində tam mənada öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, emosiya insan şüurunun xarici aləmin predmet və hadisələrinə öz münasibətini əks etdirən təsirlənmə forması, insanın öz-özü ilə hissi sual cavabıdır. Gərgin və gözlənilmədən yaranan emosional hal stressdir. Stress halında

psixi fəaliyyətin tam ləngiməsi, yaxud da qismən pozulması baş verə bilər. “20 yanvar” hadisələrini misal çəkən müəllif onun doğurduğu acı nəticələrin psixoloji təhlilini verir, akademik P.Anoxinə istinadən “zərərli emosiyaların yaranması üçün stimulla emosiya arasında intellekt və məntiq durmalıdır” məsləhətinə üstünlük versə də, onun həyata keçirilməsi çətinliyini qeyd edir.

İdrak ziddiyyətinin yaranması və subyekt tərəfindən onun həll edilməsi daxili emosional gərginliyi artırır və təfəkkür prosesinə güclü təsir edir.

Müəllif stressi sağalmaz bir epidemiya adlandıraraq onun planetin müxtəlif guşələrində tüğyan etdiyini, sanki “qaynar vulkanlar” kimi fəaliyyət göstərdiyini qeyd edərək yazır: “Əgər biz bu gün hamı üçün uzun və xoşbəxt həyat arzulamaq istəyiriksə, adamlar arasında mütləq xeyirxah qardaşlıq münasibətlərinin bərqərar olmasına, xalqın ruhuna uyğun hərəkət etməyə, kin, paxıllıq və eqoizm kimi hissələrin kəsilməsinə birgə nail olmalıyıq.”

Dilçi-psixoloqun **“Xarici dili öyrənərkən hansı üsul və vasitələrdən istifadə etmək lazımdır?”** adlı tədris vəsaiti də maraqlıdır. Çoxşaxəli yaradıcılığında önəmli yer tutan tövsiyələrində öz oxucusuna böyük təsir bağışlayan əhatəli statistik göstəricilər, dilçilik sahəsində tədqiqatlardan əldə etdiyi nəticələr, şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçün metodlar diqqətəlayiqdir. Xüsusi dil qrupları, sözlərin kök etibarını ilə eyniliyi və dil öyrənmək üçün əvvəlcədən psixoloji cəhətdən hazırlığı əsas götürən Camal Zeynalıoğlu öyrətmə sahəsində müəllim məsuliyyətinin nə demək olduğunu öz tövsiyələrində izah edir. Tövsiyələrin effektiv olması çox güman ki, onun tərcümə etdiyi sahələrdən - xarici ədəbiyyatdan etdiyi

tərcümələrdən mənbə götürməsi ilə əlaqədardır. Ginnesin Rekordlar Kitabında əsərləri 103 dildə, 2 milyard nüsxədə çap edilən Aqata Kristinin “Baş nazirin oğurlanması”, “Bir milyon dollarlıq istiqrazın oğurlanması”, “Mavi kuzənin sirri” kimi ingilis dilindən etdiyi tərcümələr buna əyani sübutdur. A.K.Doyle haqqında çox məlumatımız olmasa da, biz onun Şerlok Holmsunu yaxşı tanıyıyıq.

Bu əsərin yazılması qəribə bir təsadüf nəticəsində olmuşdur. Həkim Konan Doyle bir dəfə Edinburq Universitetinin professoru, həkim Jozef Bellinin yanında olarkən, professorun yanına bir xəstə gəlir. Professor onu müayinə etdikdən sonra ondan soruşur:

- Siz ordudan tərxis olunmusunuz?
- Bəli, ser - xəstə hərbiçi kimi cavab verir.
- Dağ-atıcılıq polkunda xidmət etmişiniz?
- Bəli, ser.
- Yəqin ki, ordudan təzəcə tərxis olunmusunuz?
- Bəli, ser.
- Serjantsınız?
- Bəli, ser.
- Barbadosdama xidmət etmişiniz?
- Bəli, ser.

Bu işə tələbələr və Konan Doyle heyran qalır. Professor tələbələrin heyrətləndiyini görüb izahat verir: “Bu adam içəri girdikdə özünü hərbiçi kimi apardı. Papağını çıxarmadı, bu da ancaq hərbiçilərə xasdır. Şotlandlar yalnız serjant olurlar. Onun xəstəliyinə gəlinə, bu xəstəlik ancaq Barbados adasında olur. Konan Doyle sonralar bundan istifadə edərək professoru Şerlok Holms adı vermişdir. Deməli, bizim sevə-sevə oxuduğumuz və

tamaşa etdiyimiz Şerlok Holmsın prototipi həmin professor olmuşdur.

Bundan başqa, Camal Zeynalıoğlu azərbaycan oxucularına A.K.Doylun “Brilyant tac”, “Göy yaqut”, Oskar Uayldın “Nümunəvi milyonçu”, A.C.Kroninin “İki veronalı”, C.Londonun “Meksikalı”, E.Heminqueyin “Qatillər”, S.Moemin “Muzdlu tərəfdaşlar”, C.Stuartın “Məhəbbət”, U.Saroyanın “Filippinli və sərxoş”, V.Bredelin “Qırmızı general” kimi tərcümə əsərlərini töhfə etmişdir.

Xarici dili öyrənərkən hansı vasitələrdən istifadə etmək zərurətini o, sadə anlaşılıqlı şəkildə izah edir. Bir qədər də psixoloqun **“Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və qabiliyyətlərin formalaşması”** adlı tövsiyəsi barədə fikrimi bildirmək istəyərdim. Ümumi və xüsusi qabiliyyətlər haqqında çox danışmaq olar. Lakin qabiliyyətlərin formalaşması məsələsində qaranlıq qalan, təzadlar yaradan fikirlər var. Böyük filosof Əl-Fərabi 70 dil bilirdi. Musiqi sahəsində heyratımız bir şəxs olmuşdur. Hisslərə təsir göstərən qəribə bir musiqi aləti düzəltmiş, simləri çıxarıb quraşdıraraq elə çalır ki, hamı qəhqəhə çəkib gülür. Sonra simləri dəyişib elə quraşdırır ki, çalanda göz yaşlarına sahib ola bilməyən məclis əhli hönkürtü ilə ağlayır. Nəhayət, o, simləri açaraq elə quraşdırıb çalır ki, məclisdə əyləşənlər və gözətçilər dərin yuxuya gedirlər.

Yaxud ədəbiyyat mənbələrində göstərilir ki, Albert Eynşteyn 11 yaşına qədər ağılca inkişaf etməmiş, Anrı Puankare 5 yaşında difteriya xəstəliyindən ayaqları və boğazı iflic, lal olmuş, 9 yaşında danışmağa başlamışdır. Baxmayaraq ki, psixoloqların əksəriyyəti xüsusi qabiliyyətlərlə bağlı ümumi

rəyə malikdirlər. Əslində bu barədə konkret fikir söyləmək çətindir.

Camal Zeynalogluna bundan sonrakı bütün yaradıcılığında uğurlar arzulayırıq.

Həqiqət Kərimova,
fəlsəfə elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Təhsilə psixoloji xidmətin əsas istiqamətlərini əks etdirən tövsiyələr

Azərbaycanın təhsil sistemində yeni təhsil islahatlarının həyata keçirdiyi bir şəraitdə psixoloji xidmət özfəaliyyətini uşaqların (şagird və tələbələrin) qabiliyyətlərinin, fərdi xüsusiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi, təhsilin səmərəliliyinin artırılması, həyat yolunun düzgün müəyyənləşdirilməsi, bütün bunların etnopsixoloji zəmində həyata keçirilməsi üzərində qurur.

Psixoloji xidmətin məzmunu təhsil iştirakçılarının, valideynlərin psixi və intellektual inkişafının qanunauyğunluqlarını, fəaliyyət və ünsiyyət motivlərini, davranışını, yaşlılar və yaşlılar arasındakı qarşılıqlı xarakterini, təlim və tərbiyə prosesinin təşkilinin pedaqoji-psixoloji məsələlərini əhatə edir.

Təhsilə psixoloji xidmət tibbi, hüquqi, defektoloji, sosial (hamilik, qəyyumluq) və digər xidmət sahələri ilə əlaqəli təşkilatlarla sıx əlaqədə həyata keçirilir. Bütün müəssisələrdə xidməti münasibət bərabərlik, mövqelərin bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlanması əsasında qurulur.

Təhsilə psixoloji xidmət vahid sistem kimi fəaliyyət göstərən və hər biri özündə konkret fəaliyyət sahələrini birləşdirən 3 istiqaməti əhatə edir: elmi istiqamət; tətbiqi istiqamət; praktik istiqamət.

Təhsilə psixoloji xidmət işinin metodoloji və metodik əsaslarını hazırlayır, kadr hazırlığı, tətbiqi və praktik istiqamətlərin elmi mahiyyətini müəyyənləşdirir. İcraçıların

fəaliyyət prinsiplərini, əsas iş funksiyalarını, iş metodlarını, psixoproflaktika, psixodiyagnostika, psixokorreksiya, psixokonsultasiyaların nəzəri məsələlərini, milli-regional şəraitdə psixi inkişafın özünəməxsus cəhətlərinin elmi əsaslarını tədqiq edir.

Dünya təcrübəsində sınaqdan çıxmış və qəbul olunmuş testləri Azərbaycan dilinə tərcümə edir, milli xüsusiyyətləri və yerli şəraiti nəzərə almaqla modifikasiya edərək “Test bank” yaradır.

Elmi istiqamətin təhsilə psixoloji xidmət işi ilə bağlı nəticələrini reallaşdırır. Dərs vəsaiti, dərsliklərin, praktik psixoloq kadrların hazırlanması və ixtisasartırma işində iştirak edir.

Elmi müəssisələr və praktiki işlərlə əlaqəli şəraitdə elmi-nəzəri məsələlərin təcrübəyə tətbiqi yollarını müəyyənləşdirir. Nəzəri psixoloji biliklərin tərbiyə və təlim proqramlarında, pedaqoji və metodik tədbirlərdə, tədris prosesində özünə yer tapmasına, bu əsasda didaktik və metodik materialların işlənməsinə xidmət edir. Elmi biliklərin, tədqiqat nəticələrinin tərbiyə və təhsil prosesinə inteqrasiyasını demokratik prinsiplərlə tənzimləyir, təhsil iştirakçılarının hüquq və vəzifələrinə hörmətlə yanaşır.

Praktik istiqamət təhsil sisteminin müxtəlif pillələrində çalışan psixoloqlar tərəfindən həyata keçirilir.

Bu baxımdan yazıçı-publisist, psixoloq-tərcüməçi, yüksək pedaqoji fəaliyyəti ilə seçilən Camal Zeynalovun psixoloji tövsiyələri diqqəti cəlb edir. **“Şagirdlərə fərdi yanaşma prinsipi”**, **“Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi”**, **“Stressin insan həyatına təsiri və onun aradan qaldırılması yolları”**, **“Şagirdlərin əmək tərbiyəsi”** kimi tövsiyələri praktiki

təcrübədə əldə etdiyi qanəedici nəticələrin məhsuludur. C.Zeynalıqlunun tövsiyələrində çox düzgün olaraq qeyd edilir ki, müəllim yeni materialın izahı prosesində tədris etdiyi mövzunu elm və texnika ilə, müasir həyatla əlaqələndirməli, bunları rəvan, aydın, səlis və məntiqi danışmalı, tələsikliyə yol verməməlidir.

“Şagirdlərin şüurlu intizam tərbiyəsi” adlı tövsiyəsində tərbiyə işinin mühüm problemlərinə toxunur, bu sahədə ciddi nöqsanların olduğunu aradan qaldırmaq zərurətini xüsusi qeyd edir.

Camal Zeynalıqlı hər bir tövsiyəsində öz konkret fikrini açıqlamaq üçün müxtəlif elmi fikirlərə istinad edir. “Stress – müxtəlif ifrat gərginliklərə orqanizmin qeyri spesifik reaksiyasıdır” - deyən müəllif, akademik Uxtomskinin tibbi izahları ilə öz fikrini sübut etməyə çalışır, stressi çoxamilli, müxtəlif aspektli, bioloji, psixoloji, əxlaqi cəhətləri olan bir fenomen kimi qeyd edir.

Praktik psixoloq öz işində normativ sənədlərə, ixtisas biliyinə, psixodiagnostikanın nəticələrinə əsaslanır. O, təhsil iştirakçılarında fərdi qaydada yanaşır, bunun üçün şərait yaradır, onun qabiliyyətlərini, intellektual inkişaf səviyyəsini təyin edir, yarana biləcək pozuntuların səbəblərini aşkara çıxarır, pedaqoji-psixoloji korreksiya yollarını müəyyənləşdirir. Təhsil müəssisəsinin tərbiyə və tədris planında nəzərdə tutulmuş işinin səmərəliliyinin yüksəldilməsini, intensivliyini, nəticədə sosial cəhətdən fəal şəxsiyyət formalaşdırılmasını istiqamətləndirir.

Camal Zeynalıqlı “Şagirdlərə fərdi yanaşma prinsipi” adlı tövsiyəsində bu məsələlərə daha ciddi yanaşma yollarını göstərir. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, uşaq yaşa dolduqca,

onun fərdi xüsusiyyətləri də inkişaf edir, formalaşır. Müəllim təlim prosesində bu xüsusiyyətləri nəzərə almalıdır.

“Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və qabiliyyətlərin formalaşması” adlı məqaləsində qoyulan məsələlər də ciddi araşdırılmışdır. Ümumi qabiliyyətlər-xüsusi qabiliyyətlər ayrılıqda öz düzgün izahını tapmışdır. Bu mövzuda V.Q. Belinskinin fikirlərinə və İ.P.Pavlovun siqnal sistemləri haqqındaki təliminə istinad edilmiş, qabiliyyətlərin müxtəlif inkişaf variantları olduğu vurğulanmışdır.

Təhsil müəssisəsində psixoproflaktika işin vəzifələri təhsil iştirakçılarının şəxsiyyəti və intellektinin təşəkkülü prosesində baş verə biləcək pozuntuların qarşısını almaq, müəllim və şagirdlərdə psixoloji biliklərə yiyələnmə tələbatı formalaşdırmaq, hər yaş mərhələsində psixi inkişafa imkan verən şərait yaratmaq, pozuntu və konfliktlər barədə vaxtında məsələ qaldırmaqdan ibarətdir.

Psixoproflatik işin əsas mahiyyətindən irəli gələn vəzifələri: kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin, “müəllim-şagird”, “şagird-şagird”, “müəllim-valideyn”, eləcə də təhsil işçilərinin digər kateqoriyalarına daxil olanların qarşılıqlı münasibətlərinin tənzimlənməsi, müəssisədə sağlam psixoloji iqlimin yaradılması istiqamətində iş aparır. Təhsil iştirakçılarının psixoloji biliklərin artırılması, ünsiyyət mədəniyyəti yaradılması, ünsiyyət çətinliklərinin aradan qaldırılması, hər bir fərdin öz şəxsiyyətində əmələ gələn qeyri-normal hallar haqqında psixoloji xidmətdən istifadə qaydalarına yiyələnməsini təmin edir.

Təhsil müəssisələrinin profilinə uyğun olaraq ixtisas tələbləri ilə bağlı zəruri psixoloji keyfiyyətləri müəyyən-

ləşdirmək və məktəblərdə (institutlarda) bu keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi üzrə iş aparmaq;

Seçdiyi ixtisas üzrə tələblərə cavab verməyən tələbələr üçün xüsusi metodlar müəyyənləşdirmək və müəssisənin rəhbərliyi ilə birgə iş aparmaq, treninqlər, məşqlər, işgüzar oyunlar, diskussiyalar keçirmək;

Pedaqoji heyətlə tələbələrin yiyələndiyi ixtisasla bağlı təlim-tədris metodlarının, yol və vasitələrinin seçilməsi, mənimsəmə səviyyəsinin yüksəldilməsi, təlim motivlərinin, maraq və meyllərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində iş aparmaq;

Tələbələrin təlimdən yayınma, intizamsızlıq, antisosial davranışına qarşı proflyaktik tədbirlər görmək, şəxsi problemlərlə bağlı müəllim və tələbə heyətinin hər bir üzvünə psixoloji məsləhətlər vermək, tələbələrə öz şəxsiyyətini və intellektini inkişaf etdirmək üçün psixoloji metod və vasitələr öyrətmək psixoloji xidmətin vəzifələrindəndir.

Təhsil sistemində psixodiyagnostik iş uşaq, yeniyetmə və gənclərin müvafiq yaş dövrlərində pedaqoji-psixoloji cəhətdən daha ətraflı öyrənilməsinə, fərdi xüsusiyyətlərinin, psixi anomaliyaların, şəxsiyyət pozuntularının, psixoloji gərginlik və frustrasiya hallarının aşkara çıxarılmasına, korreksiyasına yönəlir.

Təhsil sistemi psixoloqları psixodiyagnostik istiqamətdə aşağıdakı vəzifələrin həllini təmin edirlər:

1.Zəruri hallarda uşaq, yeniyetmə və gənclərin psixi inkişafının yaş normativlərinə müvafiqliyi müəyyənləşdirir və psixoloji müayinədən keçirilir.

2. Təhsil verənlərin və təhsil alanların yaşlılar və yaşlıları ilə ünsiyyətinin psixodiagnostikası aparılır. Ünsiyyət çatışmazlıqlarının psixoloji səbəbləri aşkar edilir.

3. Müvafiq profilli müəssisələrlə birlikdə:

- tibbi və defektoloji mənşəli, meyilli pozuntular müəyyənləşdirilir;

- antisosial davranış hallarının sosial-psixoloji səbəblərini öyrənmək və nəticələrini aradan qaldırmaq üçün tibbi-hüquqi koordinasiyanın yaradılması, differensial diaqnostikası həyata keçirilir.

4. Təhsil alanların intellektual və ünsiyyət qabiliyyətlərinin, eləcə də psixi inkişafın digər göstəricilərinin psixodiagnostikası keçirilir və intensiv inkişaf yolları müəyyənləşdirilir.

5. Eyni yaşlı təhsil alanların psixi inkişaf göstəricilərinin psixodiagnostik nəticələrinə uyğun olaraq onların differensiyası aparılır.

6. Təhsil verənlərin peşə bacarığı, ixtisas və vəzifə tələblərinə müvafiqliyi, təhsil alanlarla qarşılıqlı münasibət yaratmaq, tədris materialını mənimsətmək bacarığının diaqnostikası aparılır.

Təhsil iştirakçılarının ümumi peşəsi və şəxsiyyətinin yaş qanunauyğunluqları ilə inkişafının, qabiliyyətlərinin, maraq və meyllərinin, təlim və davranış motivlərinin müəyyən edilməsi, onların inkişaf yollarının göstərilməsi korreksiya işinə daxildir. Psixoloq korreksiya yolu ilə uşaq və tələbələrin şəxsiyyət və fərdiyyətinin formalaşması prosesinə fəal təsir göstərir, təhsil sistemində differensiyasiya işinin aparılmasında pedaqoji heyətə yardım edir. Uşaqların inkişafdakı gerilmələri, təlimdə və davranışdakı pozuntularının aradan qaldırılması ilə bağlı inkişafetdirici tədbirlər müəyyənləşdirilir.

Sözügədən məsələlərin bütövlükdə təhlilini özünün ayrı-ayrı tövsiyə xarakterli tədris vəsaitlərində əks etdirən hörmətli psixoloq Camal Zeynalıqluna müvəffəqiyyətlər arzu edir, onu bu gün təhsilimizin inkişafında önəmli yer tutan yeni vəsaitləri oxucuların ixtiyarına verməsini tövsiyə edirəm.

Aygün Behbudova,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
“Fəlsəfə” kafedrasının müəllimi.

Sinifdən xaric oxu və onun aparılması

Oxu nitq fəaliyyətinin bir növüdür. Onun məqsədi şagidlərə bilik vermək, keçilmiş leksik və qrammatik material əsasında tərtib olunmuş mətni oxuyub, başa düşməyə öyrətməkdir.

Şifahi nitqin dinlənilməsində olduğu kimi, oxu zamanı da nitq qavranır və dərk edilir, lakin bu proses bir qədər başqa xarakter daşıyır, ona görə ki, məlumat eşitmə kanalı vasitəsilə deyil, görmə kanalı vasitəsilə alınır. Görmə hissləri oxu zamanı həlledici rol oynayır.

Oxu prosesində eyni vaxtda mətn həm qavranır, həm də dərk edilir. Oxu prosesinin bu iki cəhəti bir-biri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Mətnin dərk edilməsi onun qavranması keyfiyyətindən asılıdır.

Mətnin məzmunu, dinləmə zamanı olduğu kimi, oxu zamanı da eyni psixi proseslər əsasında başa düşülür. Lakin bu zaman mətnin dərk edilməsi üçün daha əlverişli şərait yaranır ki, buna da səbəb eşitmə obrazlarına nisbətən, görmə obrazlarının daha aydın və təsir qüvvəsinin daha davamlı olmasıdır.

Oxu zamanı qavranılan dil materialı həcmcə bu qədər böyük və müxtəlifcəhətli olur, habelə bəzi üslub xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir, yəni həmin materialda nisbətən uzun cümlələr işlədilər bilər. Ədəbi üslubun bu xüsusiyyəti bir tərəfdən mətnin başa düşülməsini asanlaşdırır, digər tərəfdən isə çətinləşdirir. Asanlaşdırır, o mənada ki, müəllifin fikrini daha ətraflı açıb göstərir; çətinləşdirir, ona görə ki, uzun cümlədə baş üzvləri seçib ayırmaq və sözləri bir-biri ilə necə əlaqələndiyini müəyyənləşdirmək çətinlik törədir.

Mətnə çoxlu miqdarda tanış olmayan sözlərin işlədilməsi həmin sözlərin mənasını həm lüğət vasitəsilə, həm də mətnin məzmununa əsasən zənn etməklə bilavasitə fikri başa düşmək bacarığı tələb edir.

Oxu təlimi qarşısında qoyulmuş müxtəlif və mürəkkəb vəzifələr məktəb təcrübəsində müxtəlif priyomların tətbiqini tələb edir ki, buradan da oxunun növləri meydana çıxır. Bunlardan biri “sınıfdənxaric oxu”dur. Şagirdlərin əqli, əxlaqi və bədii tərbiyəsində sınıfdənxaric oxunun rolu böyükdür. Sınıfdənxaric oxunun şagirdlərə göstərəcəyi təsir materialın keyfiyyətindən, onun məzmun və bədii cəhətdən dolğunluğundan asılı olduğu üçün müəllim kitabların seçilməsinə, onların şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrinə uyğun olmasına ciddi fikir verməlidir.

Sınıfdənxaric oxu metodik cəhətdən düzgün təşkil edildikdə şagirdlərin şifahi nitqini inkişaf etdirmək imkanı da genişlənir. Şagirdlərin bədii zövqünü və marağını nəzərə almaq şərti ilə sınıfdənxaric oxu üzrə aparılacaq işləri hər dərs ilinin əvvəlində planlaşdırmaq lazımdır. Hər sinif üçün illik sınıfdənxaric oxu materialını müəyyənləşdirərkən ayrı-ayrı şagirdlərin bilik səviyyəsi, dərs müvəffəqiyyəti nəzərə alınmalıdır.

Səkkizillik məktəbdə sınıfdənxaric oxuya təlimin birinci mərhələsindən başlanır. Müəllim sınıfdənxaric oxu kitablarını vaxtında müəyyənləşdirib, onların siyahısını sinif otağından asmalıdır ki, şagirdlər əvvəlcədən özləri üçün kitab seçə bilsinlər. Aşağı siniflər üçün kiçik hekayələrin oxunmasını məsləhət görmək daha münasibdir. Yuxarı siniflərdə isə (VII - VIII) asanlaşdırılmış bədii ədəbiyyatdan daha çox istifadə edilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki,

sinifdən xaric oxunu təşkil etmək, onu şagirdlərə sevdirmək olduqca çətin bir işdir. Burada müəllimin şəxsi məharətindən çox şey asılıdır.

Birinci məşğələdə müəllim şagirdlərə oxunun qaydasını aydınlaşdırmalıdır. Sonrakı məşğələlərdə isə sinifdən xaric oxunu aşağıdakı qaydada aparmaq lazımdır.

Şagirdlərin hamısı eyni bir kitabı mütaliə edir. Kitab bütün şagirdlər tərəfindən oxunduqdan sonra müəllim yoxlama məqsədi ilə söhbət aparır. Bu söhbət şagirdlərə oxuduqlarını düzgün başa düşməkdə kömək etməlidir.

Verilmiş suallar şagirdləri düşündürməli və onları müvafiq nəticələr çıxarmağa sövq etməlidir.

Söhbət zamanı kitab haqqında şagirdlərin rəyini, kitabın əsas ideyasını onların necə başa düşdüyünü və s. öyrənməyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu məqsədlə aşağıdakı tipli suallardan istifadə etmək olar:

- 1. What is the main idea of the book?**
- 2. What can you say about the book?**
- 3. What did you like in the book?**
- 4. What can you say about the educative aspect of the book?**

Bunlardan əlavə, əlbəttə, kitabın məzmununa dair suallar da vermək mümkündür.

Sinifdən xaric oxu üçün **“İngilis dilini təkmilləşdirin” (“Improve your English”)** - (VII-VIII siniflər); **“Heyvanlar və quşlar haqqında” (“About Animals and Birds”)** – (VII - VIII siniflər); **Mark Tvenin “Tom Soyerin macəraları” (“The Adventures of Tom Sawyer “)** – (VII -VIII siniflər); **“Şahzadə və dilənçi” (“The Prince and the Pauper”)** – (VII siniflər) və s. kitablarını tövsiyə etmək olar.

Sinifd nxic oxu  c n qeyd d ft r l rinin düzəldilməsi də vacib məsələdir. Həmin d ft r  oxunmu  kitabın adı, müəllifi, harada v  nə vaxt nəşr edildiyi, qısa məzmunu, şagirdləri  n çox maraqlandıran parçalar, çətin söz və ifadələr və s. yazılır. D ft rl r müntəzəm olaraq yoxlanılır, şagirdlərə lazımı göstərişlər verilir. Müəllim dəftərləri yoxlayarkən şagirdlərin mütaliəyə olan marağını, n  v  necə oxuduqlarını n  dərəcədə başa d  d kl rini müəyyənləşdirərək müvafiq nəticələr çıxarmalıdır.

Şagirdlərdə sinifd nxic oxuya maraq tərbiyə etmək  c n hər dəfə dəftərin yoxlanı ından sonra çox kitab oxumuş v  yaxşı qeydlər aparmış olan şagirdləri məktəb divar qəzetində, sinif iclasında, ümumi yıgıncaqlarda tərifləmək v  başqa həvəsləndirici tədbirlər həyata keçirmək çox faydalıdır.

Camal Zeynalöglu
1983 - c  il.

Xarici dil tədrisinin məqsədi

İndi orta məktəblərdə xarici dilin öyrədilməsi işində şifahi nitqin inkişafı, nitq fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi məsələsi aktual bir problemə çevrilmişdir.

Orta məktəbi bitirən hər bir şagird xarici dil üzrə aşağıdakı bacarıq və vərdislərə yiyələnməlidir:

- tədris materialı əsasında qurulmuş canlı nitqi və lentə yazılmış 4-5 dəqiqə müddətində səsləndirilən, dəqiqədə sürət etibarilə 80-100 sözdən ibarət olan nitqi başa düşmək;

- proqramda nəzərdə tutulan mövzular üzrə söhbətdə iştirak etməyi və söhbət zamanı sual-cavab verməyi bacarmaq.

Bundan başqa, tədris edilən fənnin qarşısında təlim-tərbiyə məqsədi qoyulur ki, bu da proqramın tələbindən irəli gəlir. Proqramda bu haqda yazılır: “Gənc nəslin xarici dilləri öyrənməsi, xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır, dostluq, işgüzar və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə və möhkəmləndirilməsinə kömək edir. Xarici ədəbiyyatla müstəqil işləmə bacarığına yiyələnmək, elmi və texniki, bədii ədəbiyyatdan istifadə etmək üçün geniş imkanlar açır. Xarici dil tədris fənni kimi şagirdlərin ümumi təhsilini artırır, onların təfəkkür və nitqlərinin inkişafına təsir edir.

Prof. A.A. Mirolyubov xarici dilin tədrisi məqsədindən bəhs edərkən yazır ki, məktəbdə xarici dilin tədrisi iki məqsədlə: kommunikativ – öyrənilən dildən ünsiyyət vasitəsi kimi

istifadə etmək bacarığının yaranması (formalaşması) və şagirdlərin ümumitəhsilini, tərbiyəni inkişaf etdirən təlim-tərbiyə işi məqsədilə aparılır.

Ölkəmizdə xarici dillərin tədrisi, ümumtəhsil və tərbiyəvi məqsəd daşıyır. Bu məqsədlərin konkret müəyyənlişməsinə diqqət yetirək:

a) ölkəmizin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsi;

b) elm və texnikanın, incəsənətin müxtəlif sahələrində qazanılan fikir mübadiləsi;

v) nümayəndələrin gediş-gəliş məsələsi.

Bu məsələləri nəzərə alaraq, hökumətimiz orta məktəbdə xarici dilin əsaslı öyrənilməsi üçün xüsusi qərar qəbul etmişdir. (SSRİ Nazirlər Sovetinin 27 may 1961-ci il qərarı). Həmin qərarla xarici dildən bir ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilməsi məqsədi irəli sürülür. Bundan başqa qərarla deyilir ki, şagirdlər praktik vərdislərə yiyələnməlidirlər.

Xarici dil tədrisinin başqa bir məqsədi də şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Hər bir fənnin tədrisi şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün inkişafı məsələsini qarşıya məqsəd kimi qoyur.

Şagirdlər xarici dili öyrənməyə başlayarkən onlar hər şeyi müqayisə etməyə, nəticə çıxarmağa qadir olurlar. Öyrəndikləri məsələləri analiz edir, konkret fikir söyləyir və müəyyən nəticələr çıxarırlar.

Şagirdlər artıq keçilən materialları təsnif etmək, onları müqayisə edərək fikir söyləmək, cümlədə olan sözləri, sözlərdə

olan səsləri ayırmaq, onların hər birinə aid qayda söyləməyi bacarırlar.

Xarici dil tədrisində şagirdlərin elmi dünyagörüşünü və ideya-siyasi tərbiyəsini daha yaxşı inkişaf etdirmək mümkündür. Bu işdə seçilən mətnlər elə tərtib edilməlidir ki, onlar xarici dil tədrisinin məqsədlərindən biri hesab edilsin.

Xarici dilin tədrisi zamanı müəllim şagirdlərdə beynəlmiləçiliyi tərbiyə etmək məqsədini unutmamalıdır. Dili öyrənilən xalqın inqilabı keçmişini müəllim şagirdlərə geniş izah etməlidir. Verilən mətnlərdə xalqlar dostluğu, beynəlmiləçilik, vətənpərvərlik ideyaları geniş əksini tapmalıdır.

Deməli, ümumtəhsil məktəblərində xarici dillərin tədrisi praktik, ümumtəhsil və tərbiyəvi məqsəd daşıyır.

Praktik məqsəd – şagirdlərə şifahi nitq bacarıq və vərdişləri aşılamaq, oxu və yazı vərdişləri öyrətməkdən ibarətdir.

Ümumtəhsil məqsəd – şagirdlərdə təfəkkürün və ümumdünyagörüşün inkişafı məsələlərini yaratmağı nəzərdə tutur, onlara elmlərin əsasını öyrətməyi tələb edir.

Tərbiyəvi məqsəd – şagirdlərin dünyagörüşlərinin inkişafı, gələcək cəmiyyətdə yaşayacaq insanların əsl nümunəsini tərbiyə etməyi qarşıya məqsəd qoyur.

Camal Zeynalıoğlu,
İngilis dili müəllimi
1983 - cü il.

Şagirdlərə fərdi yanaşma prinsipi

Müasir dövrdə insanın hərtərəfli inkişaf etdirilməsi məktəblərimizin qarşısında ən mühüm vəzifə kimi durur. Şagirdlərin təlim, tərbiyə, bilik və bacarıqlarını yüksəltməkdə fərdi yanaşma prinsipi mühüm rol oynayır.

Fərdi yanaşma prinsipi hər bir şagirdin ahəngdar inkişafına, onun biliyində və əxlaqında nəzərə çarpan qüsurları vaxtında görüb aradan qaldırmağa və müsbət cəhətləri daha da inkişaf etdirməyə imkan verir.

Uşaq yaşa dolduqca, onun fərdi xüsusiyyətləri də inkişaf edir və formalaşır. Müəllim təlim prosesində bu xüsusiyyətləri nəzərə almalıdır, həm də necə rəftar apardığını da unutmamalıdır. Sevimli şairimiz S. Vurğun yazırdı: *“Müəllimlik işində adamlarla, xüsusən şagirdlərlə mədəni rəftar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqlarla mədəni davranmağı bacarmayan müəllim yüksək nüfuz sahibi ola bilməz. Həssas uşaq ürəyi haqsızlığa, əsasız məzəmməti, ədalətsizliyi heç cür bağışlamır. Belə uşağın həvəs və ümidləri qırılır, onun mənəvi aləmi xəzan vurmuş bir bağçanı andırır.”*

Müəllim o vaxt şagirdlərə təsir göstərmək üçün əlverişli yol tapa bilər ki, şagirdlərin fəaliyyətində onları işə sövq edən səbəbləri dərinlən öyrənsin.

Fərdi yanaşma hər bir şagirdin qabiliyyətinin, marağının, meylinin, bilik və bacarığının formalaşmasına imkan verir.

Fərdi yanaşma prinsipinin mahiyyəti klassik pedaqoqların və digər elm xadimlərinin əsərlərində daha aydın göstərilmişdir.

Y.A.Kamenski, qabiliyyətlərə görə insanlar arasındakı fərdi fərqləri müəyyən edərkən yazırdı: *“Bəzi adamların qabiliyyətləri iti, o birilərinki kütdür, bəzilərinki yumşaq və elastiki, o birilərinki isə sərt və yenilməzdir; bəziləri bilik naminə biliyə meyl edir, o biriləri isə mexaniki fəaliyyətdən zövq alır.”* O, müəllimlərdən tələb edirdi ki, əgər onlar *“... şagirdlərə güzəştə və nəzakətə yanaşsalar, şagirdlərin qəlbini sərt ifadələri ilə sındırmasalar, əksinə onları atalıq məhəbbəti, nəvazişi və nəsihətləri ilə özlərinə cəlb etsələr, əgər müəllimlər ən çalışqan şagirdləri bəzən tərif etməklə həvəsləndirərsələr, şagirdlərinə şəfqətli münasibət göstərsələr, asanlıqla onların qəlbini özlərinə elə cəlb edərlər ki, uşaqlar məktəbə gəlməyə evdə qalmaqdan daha artıq həvəs göstərərlər.”*

Böyük rus alimi M.V. Lomonosov bu haqda yazırdı: *“Müəllim hər bir şagirdin qabiliyyətinə nəzər yetirməlidir ki, kimdən nə gözləmək və hər kəsə nə kimi tələblər vermək olar.”*

Lakin tanınmış pedaqoq A.Bine fərdi yanaşma prinsipinə başqa mövqedən yanaşır. O, insanlar arasındakı fərdi keyfiyyətlərə öz sinfi baxımından yanaşır, müəyyən keyfiyyəti bir sinfin uşaqları üçün labüd, dəyişməz bir hal kimi götürür.

İnsanın fərdi xüsusiyyətlərini dəyişməz, yalnız irsiyyətdən asılı olan, müəyyən yaşda meydana çıxan, təlim-tərbiyədən asılı olmayan əlamətlər kimi tədqiq edən bəzi pedaqoqlar yalnız hakim sinfin mənafeyindən çıxış edirlər.

Böyük rus pedaqoqu K.D. Uşinski göstərirdi ki, bilavasitə təlim-tərbiyə işi ilə məşğul olan müəllim, uşağı, onun inkişaf xüsusiyyətlərini, keçirdiyi həyat şəraitini yaxşı öyrənməlidir. Böyük pedaqoq bu məqsədlə müəllimlərdən uşaq psixologiyasını öyrənməyi tələb edərək yazırdı: *“Tərbiyəçi insanı həqiqətdə olduğu kimi bilməli, onun bütünlü zəif və qüvvətli*

cəhətləri ilə, bütün gündəlik xırda ehtiyacları və eləcə də böyük ruhi tələbləri ilə tanış olmalıdır. Tərbiyəçi insanı ailədə, cəmiyyətdə, xalq arasında, bəşəriyyət içərisində və öz vicdanı ilə üzbəüz durduğu halda öyrənməlidir. O, insanı bütün yaşlarda, bütün siniflərdə, bütün vəziyyətlərdə, şadlıq və qəmginlik hallarında, yüksələn və alçalan hallarda öyrənməlidir.”

Azərbaycan maarifçisi N.Kərimovun fərdi yanaşmaya dair fikri klassik pedaqoqların ideyalarından heç də geri qalmır. O, böyük inam hissi ilə qeyd edirdi: *“Hər uşağın özünə görə bir qeyri xasiyyəti, təbiəti olmağına rəğmən hamıya bir qayda və qanun ilə dərs vermək, hamıya bir dil ilə bəyan etmək olmaz. Hamını bir ölçü ilə ölçmək olmaz. Uşaqların bir parası zehinli, zəkavətli, bir parası zehinsiz, fəhmsiz, bir parası gülünc və fərəhli nağıllardan həzz alan olur. Uşaqlara məhəbbəti olan müəllim bunların hamısını mülahizə edər və hər kəsin öz biliyinə, qanacağına görə hərəkət edər, tərəqqi əla dərəcəyə çatar.”*

Belə fikirlərə baxmayaraq, Azərbaycan maarifçiləri də marksizmdən əvvəlki bütün nəzəriyyəçilər kimi uşaq tərbiyəsində, şəxsiyyətin formalaşmasında, mühit, irsiyyət və tərbiyə problemlərinin həllində ardıcıl olmamış, mühiti ingilab yolu ilə dəyişmək ideyasını irəli sürməmişdilər.

Hər bir müəllim uşaq ruhuna təsir göstərməyi bacarmalıdır, əgər bacarmırsa, onun uşaqlar arasında da nüfuzu yüksək ola bilməz.

Görkəmli sovet pedaqoqu N.K.Krupskaya “Tərbiyə işləri haqqında” məqaləsində yazırdı: *“Tərbiyə vermək üçün müəllim şagirdin marağını, dünyagörüşünü, səyini, həyat təcrübəsini, onu əhatə edən adamları, yaşadığı mühiti hökmən bilməlidir.”*

Müəllim şagirdləri hərtərəfli öyrənmək üçün onlar üzərində gündəlik müşahidələr aparmalıdır. Müşahidələrin nəticələri isə

xüsusi dəftərdə qeyd edilməlidir. Bunun üçün hər sinif rəhbəri öz sinfi üçün müşahidə dəftərçəsi tutmalıdır. Müşahidə dəftərçəsi olmayan sinif müəllimləri şagirdləri məktəbi qurtardıqdan sonra ona xarakteristika yazarkən, ayrı-ayrı şagirdlərin xüsusiyyətlərini düzgün qiymətləndirə bilmirlər və şagirdlər üçün yazılmış bütün xarakteristikaların məzmunu eynilik təşkil edir. Belə xarakteristikalar şagirdlərin gələcək həyatında ciddi çətinliklər törədir.

Müəllimlər şagirdlərə, onların öz qabiliyyətlərini inkişaf etdirmələri üçün gündəlik istiqamət verməlidirlər. Belə şagirdləri dərnəklərə və əlavə məşğələlərə cəlb etmək lazımdır.

Lakin şagirdin təlim işini başlı-başına buraxması, qüvvəsinə inamsızlığı, yoldaşlarından geri qalması, müəllimin düzgün olmayan rəyi, ailədə çox əzizləmək kimi hallar şagirdə məsuliyyətsizlik yarada bilər.

Müəllim yeni mövzu üzərində hazırlıq işi apararkən həm də kimlərə tərbiyə cəhətdən təsir edəcəyini, zəif düşünən, utancaq, nitqi zəif inkişaf edən, işi səliqəsiz yerinə yetirən, dikbaş, tənbel şagirdlərə necə yanaşacağını, necə kömək göstərəcəyini, yeni mövzunun sual-cavabla möhkəmləndirilməsi mərhələsində kimlərə və hansı suallarla müraciət edəcəyini nəzərə almalıdır.

Müəllim yeni materialın izahı prosesində tədris etdiyi mövzunu elm və texnika ilə, habelə müasir həyatla əlaqələndirməli, həm də bunları rəvan, aydın, səlis və məntiqli danışmalı, tələsikliyə yol verməməlidir.

Bəzi müəllimlər şagirdlərə evə tapşırıq verərkən ciddi nöqsanlara yol verirlər.

K.D.Uşinski bu nöqsanlardan bəhs edərkən yazırdı: *“Müəllim üçün kitabda müəyyən səhifəni dırnaqla və karandaşla işarə edib, onu gələcək dərslə kimi öyrənməyi tapşırmaqdan asan şey yoxdur. Lakin çox erkən vaxtdan*

özbaşına buraxılan şagirdin bu əziyyətli səhifə üzərində necə can çəkdiyini, mənasını bilmədən onu necə əzbərlədiyini, işə necə yanaşmaq lazım olduğunu bilməyərək öz zəhmətini dəfələrlə necə artırdığını, həm dəftəri, həm əllərini və həm də üzünü mürəkkəbə bulayaraq yazma bilmədiyi hərflər üzərində necə göz yaşları tökdüyünü müşahidə edin - o zaman siz, bəzən şagirdlərdə təlimə qarşı nifrətin haradan doğulduğunu anlırsınız”.

Aparılan təcrübələr göstərmişdir ki, müəllimlər ev tapşırıqlarından iki variantda istifadə etməlidirlər.

Birincisi, ev tapşırığı zəiflər üçün nisbətən sadələşdirilməli, qüvvətli şagirdlər üçün biliyin dərinləşdirilməsi məqsədi ilə mürəkkəbləşdirilməlidir.

İkincisi, ev tapşırığının verilməsi ilə əlaqədar olaraq təlimdə yetirməyən şagirdlər üçün müəllim onların nədə yetirmədiklərinə aid qabaqca tapşırıq müəyyən etməlidir, eyni zamanda daha yaxşı bilənlər üçün əlavə tapşırıq seçməlidir ki, onların biliyini daha da dərinləşdirsin.

Evə tapşırıq verərkən bərabərçiliyə yol vermək olmaz. Ev tapşırığının fərdiləşdirilməsi hər bir şagirdin səmərəli işləməsinə gücləndirir, onun geriliyini aradan qaldırır və müstəqil işləməsi üçün şərait yaradır.

Bütün bunlar şagirdlərin elmi-dünyagörüşünü və onların dərin biliklər sisteminə yiyələnməsinə zəmin yaradır. Müasir dövrdə yeni insanların formalaşması əməli vəzifəyə çevrilməlidir.

Camal Zeynalıoğlu,
İngilis dili müəllimi
1985 - ci il.

Xarici dili öyrənərkən hansı üsul və vasitələrdən istifadə etmək lazımdır

İndi yer kürəsində az adam tapılar ki, iki və üç dil bilməsin. Xalqların ərazicə bir-birinə yaxın, bəzən isə birgə yaşamaları, qohumluğu, yaxınlaşması, mətbuat, radio, turist səfərləri, dünya elm və mədəniyyətinin formalaşması kimi amillər hər bir insanın müxtəlif dillərdə danışması üçün şərait yaradır. İkidillilik, tarixən çox qədimdir və uzun müddət davam edən bir prosesdir. Alimlər qeyd edirlər ki, Avstraliyada “daş dövrünün” adamları 6-7 dildə danışmışlar. Hələ keçən əsrin əvvəllərində dilçi alim Yespersen yazırdı ki, Lüksemburqda hər bir uşaq həm alman, həm də fransız dillərində, Finlandiyanın bir çox rayonlarının əhalisi fin və İsveç dillərində, İngiltərənin Uels əyalətində ingilis və valiy(kimr) dillərində, Fransanın Bretani əyalətində fransız və bret dillərində, ABŞ -da isə əhalinin 25 faizi, mühacirlər məskəni olan Nyu-Yorkda 60 faizi iki dildə danışirlar.

İsveçrənin əyalətlərindən biri olan Qraubyun paytaxtı Kur şəhərində 4 dövlət dili – alman, fransız, italyan və roman vardır. Bundan əlavə, dörd yerli dialekt də dil səviyyəsindədir. Məhz buna görə də, burada 7 dildə dərsliklər nəşr olunur. Afrikadakı bütün dövlətlər, demək olar ki, çoxdillidir. SSRİ -də isə 130 xalq əksər hallarda rus dilindən istifadə edir.

Sov.İKP Proqramında bu barədə deyilir: “Rus dili əslində SSRİ-nin bütün xalqlarının qarşılıqlı ünsiyyət və əməkdaşlığı üçün ümumi bir dil olmuşdur.”

Dil öyrənmək üçün əvvəlcə özünü psixoloji cəhətdən hazırlamaq lazımdır.

Məşhur fransız metodisti Quen dil öyrənmək təcrübəsindən bəhs edərək göstərir ki, hələ Sorobonna universitetində oxuyarkən möhkəm hafizəmə güvənərək alman dilində 26 min söz əzbərlədim. Sonra qalın bir qrammatika kitabında verilmiş bütün qayda-qanunları öyrəndim və Almaniya yollandım. Məqsədim Heydelberq universitetində mühazirələrə qulaq asmaq idi. Təəssüf ki, mən heç bir şey başa düşə bilmədim. Yarım il vaxtım itdi və boş əllə Parisə qayıtdım.

Eyni qrupdan olan dillər əksər sözlərin kökü eynidir. Fikrimizi aydın təsəvvür etmək üçün türk dillərini götürək. Bu dillərdəki oxşarlıq hamıya məlumdur. Alman, roman və ya başqa dil qruplarının oxşarlığı bunun kimidir. Latın dili roman dilləri üçün “ana” rolunu oynayır. Latın dilində terminologiyayı öyrənməklə roman dillərində bu və ya başqa mətni oxuyub tərcümə etmək olar.

Yevgeni Nikolayev 32 dil bilir. O, nəinki indi mövcud olan və geniş işlənən dilləri, hətta “ölü” dilləri də çox yaxşı bilir, bu dillərdə oxuyur, yazır, sərbəst danışır. Y. Nikolayev dilləri öyrənməyin “sirri” haqqında yazır ki, öyrənmək istədiyim dilin lüğətini, qrammatikasını, danışmaq kitabçası və bir də asanlaşdırılmış bir kitab alıram, sonra, birinci növbədə çox dillərdə nəşr olunan “Sovet İttifaqı”, “Sovet qadını” jurnallarının bildiyim və öyrənmək istədiyim dillərdəki nüsxələrini alıram. İki paralel mətn açıram, jurnalları yan-yanaya qoyub oxumağa başlayıram. Ən əvvəl şəkillərin altını oxuyuram... Əslində dil öyrənməyin bu üsulu Genrix Şleymana məxsusdur. O, öyrənmək istədiyi dildə gündə 20 sətir şeir əzbərləmiş, bu üsulla ay yarım, iki ay ərzində istədiyi dili öyrənmişdir. Bir dəfə Şleyman çox qısa bir müddətdə - 10 gün ərzində ispan dilini öyrənmək xəyalına düşür.

O, Hamburqdan gəmi ilə Venesuelaya gedərkən gəmidə olduğu günləri ispan dilini öyrənməyə sərf etmək qərarına gəlir. Gəmiyə mindiyi birinci gün yol yoldaşlarına deyir ki, mən ispanca bir kəlmə belə bilmirəm. Ancaq sizə söz verirəm ki, mənzil başında gəmidən düşəndə mən ispanca danışacağam... O, on gün ciddi məşğul olur. Nəhayət, Karakasda gəmidən düşür və yerli əhali ilə ispan dilində sərbəst danışmağa başlayır.

Şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçün Berlisin metodu da yaxşı nəticə verir. Berlis ana dilindən istifadə etməyərək xarici dillə məşğul olmağı təklif edir. Yəni dili bilavasitə, vasitəçi dil olmadan öyrənməyi üstün tutur. Bunun üçün öyrəndiyi dil materialı üzərində dənə-dənə işləməyi məsləhət görür.

Uşaq ana dilini heç bir çətinlik çəkmədən “nəzəri” və “praktiki” təcrübə ilə “methodsuz” öyrənir. Ayrı-ayrı sözləri əzbərləmək üçün xüsusi terminlər yaratmır, yalnız praktik nitq daxilində dil mühitində öyrənir.

Poliqlot olmaq istəyənlər “**Çernyavski qanunu**”na tez-tez müraciət edirlər. Çernyavski 38 dil bilirdi. Onlardan bəzilərini – İndoneziya, fars, Çin, ərəb və s. nəzəri cəhətdən öyrənmişdir. Digər dilləri isə ana dili kimi bilir. Ona görə də isveçlər onu “isveç”, ingilislər “ingilis”, ispanlar “ispan” hesab edirlər.

Dillərin öyrənilməsində əsas çətinlik birinci dili öyrənərkən baş verir. İkinci dili birincidən yarım dəfə az, üçüncü dili isə ikincidən yarım dəfə az və s. vaxt sərf etməklə öyrənmək olar.

Dili öyrənməyin “Çernyavski qanunu” aşağıdakılardır:

- Xarici dili öyrənməyə başlamazdan əvvəl özünü psixoloji cəhətdən bu işə hazırlamaq lazımdır. Rus hekəltaraşı Antokolski yazırdı: “Emosiyasız bədii əsər yaranmır.”

Pavlov özünün gənclərə məşhur məktubunda deyirdi: "... öz işinizdə, axtarışlarınızda ehtiraslı olun." Deyirlər ki, Turgenev iradəsindən asılı olmayaraq, yalnız daxili ehtirasın təsiri altında qələmə sarılırmış. Demək istəyirəm ki, yalnız bu özünühazırlıq tədbirlərindən sonra məsələnin ikinci tərəfinə - kitabla, lüğətlə məşğul olmağa keçmək olar.

Camal Zeynalöglü,
İngilis dili müəllimi
1985 - ci il.

Şagirdlərin şüurlu intizam tərbiyəsi

Müəllim-şagird münasibətləri müasir şəraitdə xüsusi məzmun və əhəmiyyət kəsb edir. Bu münasibətlər təkcə müəllimin bilik verməsi, öyrətməsi, şagirdlərin isə bu bilikləri mənimsəməsi, öyrənməsi prosesindən ibarət olmayıb, böyük tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb etməli, şagird şəxsiyyətinin inkişafına, onlarda yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin yaranması və formalaşmasına xidmət etməlidir.

Müasir şəraitdə siyasi şüuru, əmək fəallığını yüksəltmək, təcrübə və biliyi zənginləşdirmək üçün ideoloji amil kimi təsir göstərən mənəvi tərbiyə hər bir müasir insanın həyat mövqeyini formalaşdırır.

İntizamlılıq, cəmiyyətdə qoyulmuş qaydalar, davranış tələblərinə şüurlu münasibət hazırkı şəraitdə mənəvi tərbiyənin əsas göstəricilərindən biridir.

İntizamlılıq - şəxsiyyətin əsas xüsusiyyəti, ləyaqəti və əlaməti əxlaqi keyfiyyətdir. Bu keyfiyyət şəxsiyyətin şüurlu fəaliyyətində, davranış qaydalarına və ictimai normalara necə əməl etməsində öz əksini tapır. İntizamlılıq daimi fikri gərginlik tələb etmir, ona görə ki, davranış qaydalarının, vəzifənin, tapşırıqların yerinə yetirilməsinə şüurlu, düşünülmüş münasibət, borc hissi təşəkkül tapmış olur. F.E.Djerzinskinin fikri ilə desək, “borc vəzifə deyil, zərurətdir, tələbatdır, dərin əqidədir, həyatın mənasıdır.”

Şüurlu intizam tərbiyəsi davranış mədəniyyəti, ictimai yerlərdə özünü apara bilmək, adamlara qarşı nəzakətlik, xeyrxahlıq, qayğıkeşlik, diqqətlik, səliqəlilik, zəifə, ehtiyac

hiss edənə kömək etmək bacarığı və səyi kimi insani keyfiyyətləri nəzərdə tutur.

Şüurlu intizam – şagirdlər tərəfindən Vətən və xalq qarşısında öz vətənpərvərlik borclarının başa düşülməsi, qoyulmuş qanunların, davranış qaydaları və normalarının, vəzifə və tapşırıqların yerinə yetirilməsinə şüurlu münasibət deməkdir; kollektivin mənafeyi ilə hesablaşmaq, mübarizədə müstəqillik və qətiyyətlilik, könüllü tabelik üzərində qurulmuş intizam deməkdir.

Uşaqlar intizam haqqında anlayışlarla və davranış qaydaları ilə ilk dəfə ailə kollektivində tanış olurlar. Bu tanışlıq valideynlərin və ailənin başqa üzvlərinin uşaqların hərəkətlərinə verdikləri tələblərlə, onlarda yaratdıqları faydalı adətlərlə, öz şəxsi nümunələri ilə əlaqədar olur. İntizam və davranışla əlaqədar olan bu ilk tələblər valideynlər tərəfindən düzgün qoyulduqda, düzgün istiqamətləndirildikdə, hər bir davranış tələbi faydalı adətlərə çevrildikdə məktəbin və müəllimlərin tərbiyə işi asanlaşır, bəzi uşaqlarda yaranmış pis adətlərin yenidən tərbiyə olunmasına ehtiyac qalmır.

Tərbiyə işinin bu mühüm sahəsində hələ də bir sıra ciddi nöqsanların olduğunu inkar etmək olmaz. Bunlar əsasən bəzi ailələrdə uşaqların intizamına və davranışına laqeydlik, onun düzgün istiqamətləndirilməməsi, valideynlərin müxtəlif səviyyəli olması, onların bir qisminin tərbiyə işinin pedaqoji və psixoloji əsaslarına, metodikasına lazımi qədər bələd olmaması, məktəblə ailənin əlaqəsinin zəif olması, şüurlu intizam və davranış mədəniyyəti tərbiyəsi üzrə məktəbin həyata keçirdiyi tədbirlərdə ardıcılığın, tamlığın gözlənilməməsi və s. ilə əlaqədar olur.

Məhz buna görə də, uşaqların əxlaq tərbiyəsində ailə ilə məktəbin birgə fəaliyyəti, bu əlaqənin daha faydalı, əlverişli, səmərəli, formaları, yol və vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi, bunların daha da təkmilləşdirilməsi mühüm və aktual problemlərdən biri kimi pedaqoji ictimaiyyətin diqqətini cəlb edir.

Məktəbdə intizamın pozulması, davranış qaydalarına əməl edilməməsi uşaq cinayətkarlığına gətirib çıxarır. Pedaqoji nəzarətdən kənar qalan “çətin” tərbiyə olunanlar bəzən mikromühitin mənfi təsiri altına düşür. Böyüklərdə olduğu kimi, uşaqlar arasında da intizamsızlıq və cinayətkarlığın əksər hallarda spirtli içkilərdən istifadə edilməsi ilə əlaqədardır. Bu da adətən, ya uşağın ailə şəraiti ilə, ya da onun düşdüüyü mikromühitlə əlaqədardır. Hüquq qaydalarını pozmuş həddi-buluğa çatmayanların 30-40 faizi valideynlərin və ailənin digər yaşlı üzvlərinin sərəxoşluğu, dava-dalaşı və qeyri-əxlaqi davranışının şahidi olunmuşdur. Həddi-buluğa çatmamış olan cinayətkarların hər beş nəfərdən birinin ailəsində, əvvəllər mühakimə edilmiş və yaxud spirtli içkidən sui-istifadə edən şəxs olmuşdur.

Tanınmış pedaqoq V.A.Suxomlinskiyin dediyi kimi, ***“yeniyyətə bir çiçəkdir, onun gözəlliyi bitkiyə necə qulluq edilməsindən asılıdır.”***

“Çətin” tərbiyə olunanların şagirdə yaraşmayan hərəkətləri məktəbdə təlim-tərbiyə işinə mane olur, ümumməktəb intizamına və başqa şagirdlərin davranışına mənfi təsir göstərir. Odur ki, tərbiyə işinin bütün sahələri kimi, şüurlu intizam tərbiyəsində də “çətin” tərbiyə olunanlarla iş həmişə hər bir pedaqoji kollektivin və valideynin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Böyük rus pedaqoqu A.S.Makarenkonun zəngin təcrübəsindən və pedaqoji irsindən lazımınca istifadə etmək, “çətin” tərbiyə olunan uşaq yoxdur”, “pis uşaq yoxdur, pis tərbiyəçi var” fikirlərini əsas götürmək lazımdır.

“Mənim əlimdə ixtiyar olsaydı, “insan düzəlməz” - deyən adamın dilini kəsərdim” - deyən böyük qazax şairi Abay Kunanbay nə qədər haqlıdır.

V.Q.Belinski hələ 1845-ci ildə yazırdı: ***“Ümumiyyətlə, insanlar öz təbiətləri etibarilə pis olmaqdan daha artıq yaxşıdırlar: onları xarab edən təbiətləri deyil, tərbiyə, ehtiyac, saxta ictimai həyatdır. Onların demək olar ki, hər birinin, hətta pozğununun belə, özünün gözəl insani cəhətləri vardır. Yalnız onları seçib görmək və axtarıb tapmaq lazımdır.”***

Məlum olduğu kimi, gənclərin şəxsiyyəti nisbətən gec formalaşır. Ona görə də onların əməlləri və hərəkətləri bəzən daxili məntiqə və ardıcılığa malik olmur, davranışın həyat xəttinin dəqiq müəyyənləşməsi isə ləng gedir. Elə buna görə də həddi-büluğa çatmamışların hüquq pozğunluqları çox vaxt təsadüfi və gözlənilməyən halların nəticəsində baş verir.

Cinayət və cəza haqqında zəruri biliyə malik olmayan, yaxud da yanlış təsəvvürə malik olan yeniyetmələr etmiş olduqları cinayət əməlləri və hüquq pozğunluqları üstündə onların bilavasitə məsuliyyət daşmadıqlarını, onlara yüngül “güzəştli” cəza tədbirləri tətbiq olunduğunu güman edirlər. Halbuki onlar bilməlidirlər ki, 14 yaşına çatmamış yeniyetmələr hüquq pozğunluqları etdikdə cəzasız qalmırlar. 14 yaşına çatmış yeniyetmələr ən təhlükəli cinayətlər üçün heç bir güzəşt olmadan tam cinayət məsuliyyəti, 16 yaşından etibarən isə istinasız olaraq, ümumi qaydada, qanuna müvafiq surətdə məsuliyyət daşıyırlar.

Yeniyetmələrə anlatmaq lazımdır ki, cinayət və cəmiyyətə zidd əməllər etdikdə valideynlər, himayəçilər və sair tərbiyəçilərlə yanaşı, həddi-bülüğa çatmamışların özləri də şəxsən məsuliyyət daşıyırlar.

Müxtəlif şərait və şərtlər yeniyetmələrə daha tez və ciddi təsir göstərir, çünki onlar ətraf mühitə, təzahürlərə daha asanlıqla və həssaslıqla meyl göstərirlər. Hüquq tərbiyəsi, hüquq bilikləri ilə tanışlıq belələrinə mühüm təsir göstərir, öz əməllərini düzgün qiymətləndirmədikdə, lazım gəldikdə özlərini ələ almaqda, şəxsi arzu və niyyətlərini idarə etməkdə, zərərli təsirlərə qarşı dayana bilməkdə onlara kömək edir.

Camal Zeynalöglü,
İngilis dili müəllimi
1986 - cı il.

Yeni sözlərin izahı zamanı İngilis atalar sözü və məsəllərindən istifadə olunması

Söz dilin bazasıdır, firkin ifadə vasitəsidir. Söz vasitəsilə qrammatikanın qanunları yerinə yetirilir, tələffüz və oxu vərdişləri aşılır.

Qədim Sparta tərbiyəsində xarici sözlərin öyrədilməsi uşağın ümumi inkişafı üçün faydalı hesab edilmişdir.

Leksik materialların şagirdlərə intensiv öyrədilməsi hələ də axtarışa ehtiyacı olan problemlərdəndir. Bəzi dilçi metodistlər sübut etməyə çalışır ki, şagirdlərə yalnız şifahi danışiq nitqi öyrədilməlidir. Bəziləri isə deyirlər ki, şifahi nitq üçün söz ehtiyatı daha vacibdir.

Dosent N.İ.Qez yazır ki, ***“Şagirdin nitqini düzgün inkişaf etdirmək üçün ona leksik materialı öyrətmək lazımdır. Leksika dilin əsasıdır, onsuz nitqi təsəvvür etmək olmaz.”***

Dilin leksikası qrammatika və fonetika ilə sıx əlaqəli olur. Bunların biri digərini tamamlayır. Leksik material dil fəaliyyətini, oxunu və yazını intensivləşdirir, şagird onun əsasında öz fikrini başqasına çatdırır.

Söz mənasının düzgün açılması - sözün düzgün izahından, müəllimin onu şagirdlərə necə çatdırmasından çox şey asılıdır.

Bildiyimiz kimi, sözün mənasını fonetik, qrammatik və leksik cəhətdən açmaq olar. Fonetik cəhətdən sözün mənasını açarkən təbiidir ki, tələffüzə daha çox yer vermək lazım gəlir, çünki şagird sözü düzgün tələffüz etməsə, sözün mənası tamamilə dəyişə bilər.

Biz şagirdlərə leksik materialın mənimsənilməsi üçün sözlün: 1) əyani izahından, 2) tərcümə vasitəsilə izahından və 3) cümlə daxilində izahından istifadə edirik.

Müəllim yeni sözlərin izahı zamanı sözləri ayrı-ayrı cümlələrdə işlətməklə kifayətlənməməlidir. Çünki şagirdlər tərkibində yeni söz işlənmiş cümlələrə hazır şəkildə mətn kitabında da rast gəlirlər və cümlələri özləri lövhəyə sərbəst yaza bilirlər. Bu zaman müəllim şagirdlərin əsas diqqətini əyani olaraq tərkibində yeni söz olan atalar sözləri və məsəlləri yazılmış kartočkaya yönəltməlidir. Belə ki, atalar sözləri və məsəllərində işlədilmiş yeni sözlün altından qırmızı xətt çəkməlidir. Əlbəttə, bəzən atalar sözləri və məsəllərdə elə sözlər işlənir ki, həmin sözlər şagirdlərə aydın olmur. Bu halda sözlərin altından yaşıl və ya göy rəngli xətt çəkməlidir. Həmin sözləri də müəllim şagirdlərə yeni söz kimi izah etməlidir ki, bu da onların lüğət ehtiyatının daha da zənginləşdirilməsinə xidmət edir.

Atalar sözləri və məsəllərin verilməsinə tədrisin ilkin mərhələsindən başlamaq lazımdır. Bu mərhələdə müəllim şagirdlərə daha tez yadda qalan atalar sözləri və məsəllərdən istifadə etməlidir.

İlkin mərhələdə müəllim tərəfindən şagirdlərə atalar sözləri və məsəllər haqqında bəzi məlumatlar verilməlidir. Şagirdlərə anladılmalıdır ki, atalar sözləri xalq tərəfindən yaradılan, xalqın həyatı və məişəti, əmək fəaliyyəti ilə daha çox bağlı olan, formaca kiçik, bitkin, mənaca geniş janrlardan biridir. Həcmcə çox kiçik, cəmi bir neçə sözdən ibarət olan bu ifadələr dərin mənə bildirir. Xalqın zəngin həyat təcrübəsi, həyat həqiqəti, insan zəkasının hər şeyə qadir olduğu atalar sözləri və məsəllərdə yığcam şəkildə ifadə olunur.

Rus yazıçısı M.Qorki yazırdı: *“ən böyük hikmət sözün sadəliyindədir. Atalar sözü və məsəllər həmişə qısa olur, lakin onlarda tam kitablar dolusu ağıl və hiss vardır.”*

Ona görə də atalar sözü və məsəllərə ruslar “ibratamız söz”, “qızıl söz”, Şərqi xalqları “dilin gülzarı”, “ipə-sapa düzülməmiş incilər”, yunanlar və romalıları “hakim fikirlər”, italyanlar “xalq məktəbi”, ispanlar “ruhun təbiəti”, ingilislər və fransızlar “təcrübənin barı” və s. adlar vermişdir.

IV sinifdə **“On Sunday”** mətninin yeni sözlərini izah edərkən **“to help”** - sözünü aşağıdakı atalar sözü tərkibində izah etmək olar. Məsələn, **“God helps those who help themselves”** ≈ **“Səndən hərəkət, məndən bərəkət.”** Burada **“to help”** -sözünün **“kömək etmək”** mənasını bildirdiyini şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır. Sonra isə onların nəzərini kartoçkada yazılmış atalar sözünə cəlb etmək lazımdır. Göründüyü kimi, bu atalar sözündə şagirdlərə məlum olmayan daha bir yeni söz vardır. Burada işlənmiş **“God”** - sözünün mənasını onlara **“Allah”** - kimi izah edilməlidir. Bu atalar sözünün ana dilimizdəki tərcüməsi şagirdlərə əvvəlcə qaranlıq qala bilər. Bu zaman müəllim atalar sözləri və məsəllərin dilimizə necə tərcümə olunmasını onlara izah etməlidir. Şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır ki, hər iki dildə mövcud olan atalar sözləri və məsəlləri üç halda tərcümə etmək mümkündür.

Birinci halda, hər iki dildə tam eyniyyət təşkil edən atalar sözləri və məsəlləri tərcümə edərkən onların arasında (=) bərabərlik işarəsi qoyulur. Məsələn: **“There is no rose without a thorn”** = **“Tikansız gül yoxdur.”**

İkinci halda, ingilis atalar sözləri və məsəllər Azərbaycan dilinə əsasən öz analoqları (oxşar) vasitəsilə tərcümə olunur və

onların qarşısında təxmini bərabərlik (\approx) işarəsi qoyulur. Məsələn: **“Don't cross the bridges before you come to them”** \approx **“Çay gəlməmiş çırmalanma.”**

Üçüncü halda, əgər ingilis atalar sözləri və məsəllərin azərbaycanca bir neçə analoqu varsa, həmin analoqlardan bizə məlum olanların, demək olar ki, hamısının tərcüməsini vermək mümkündür. Məsələn: **“Cut your coat according to your cloth.”** \approx **“Ayağını yorğanına görə uzat”, “Südünə görə mələ”, “Gücünə bax, şələni bağla.”**

Şagirdlərə izah edilməlidir ki, onlara təqdim edilmiş ilk atalar sözü ikinci qrupa daxildir, çünki bu atalar sözü azərbaycan dilinə əsasən öz analoqu vasitəsilə tərcümə olunmuşdur.

V sinifdə **“At the English Lesson”** mətnindəki **“to count”** - sözünün izahı zamanı **“When angry, count a hundred”** - zərbi - məsəllini işlətmək olar. Müəllim əvvəlcə şagirdlərə məlum olmayan **“angry”** - sözünün tərcüməsini verməlidir. Bu məsəllin tərkibində işlənmiş sözlərin mənası ayrı-ayrılıqda aydın olandan sonra, onu şagirdlərə hərfi tərcümə etmək olar.

Uşaqlar bu zərbi-məsəllin Azərbaycan dilinə hərfi tərcüməsini **“Əsəbləşəndə (acıqlananda) yüzə kimi say”** - kimi verirlər. Amma şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq lazımdır ki, ana dilimiz-də buna oxşar zərbi-məsəlli vardır. Bu zərbi-məsəlli dilimiz-dəki **“Acığın gəlir, su iç”** - məsəllinə tamamilə uyğundur.

Hər bir atalar sözü və zərbi-məsəllinin Azərbaycan dilində düzgün qarşılığını tapmaq lazımdır.

“The 28 th of April” mətnindəki **“beginning”** və **“great”** sözlərinin izahı zamanı aşağıdakı atalar sözlərindən istifadə etmək olar.

1) **“A good beginning makes a good ending”** ≈ **“Yaxşı başlanğıcın yaxşı da nəticəsi olar.”**

2) **“To be great is to be simple”** - atalar sözünün müəyyən izahata ehtiyacı vardır. Müəllim əvvəlcə bu atalar sözünü aşağıdakı variantlarda sətiri tərcümə edir: **“Dahilik sadəlikdir”, “Böyük olmaq, sadə olmaqdır”, “Böyük adamlar sadə olurlar”** və s.

Bundan sonra **“great”** - sözünün tərcüməsi şagirdlərə **“böyük”** - mənasını bildirdiyi aydın olur. Müəllim eyni zamanda şagirdlərə **“simple”** - sözünün tərcüməsinin verilməsini də unutmamalıdır.

Sonra müəllim tərəfindən bu atalar sözünün Azərbaycan dilində qarışığı - **“Ağac bar gətirdikcə, başını aşağı əyər (dikər)”** kimi izah edilməlidir. Şagirdlərin nəzərinə bu da çatdırılmalıdır ki, bu atalar sözünün altı sözdən ibarət olmasına baxmayaraq, burada dərin məna kəsb edir. Burada deyilir ki, adam böyüdükdə, biliyi çoxaldıqca başını dik tutub lovğalanmaz.

“Tomorrow” mətnində **“tomorrow”** - sözünün izahında, **“Don't put today's work till tomorrow”** = **“Bu günün işini sabaha qoyma”** - atalar sözündən, **“My First Visit to Moscow”** mətnində **“to promise”** - sözünün izahında, (**“söz vermək”, “vəd vermək”**) **“Promise is promise”** ≈ **“Şərti şumda kəsək, xırmanda yabalaşmayaq”** – kimi atalar sözündən istifadə etmək olar.

“The Months of the Year” mətnində **“spring”** - sözünün izahı zamanı - **“One swallow does not makes a spring”** ≈ **“Bir gül ilə bahar olmaz”** - atalar sözünü işlətmək düzgün olardı. Bu atalar sözündə **“swallow”** - şagirdlərə naməlum söz

olduğu üçün müəllim onun tərcüməsini -“**qaranquş**” kimi verməlidir.

VI sinifdə **“The Season of the Year”** mətnində **“nightingale”** - sözünün tərcüməsi zamanı, **“Nightingales will not sing in a cages” = “Bülbül qəfəsdə oxumaz” ≈ “Qızıl qəfəsdə olsa da bülbül, yenə də məhbəsdədir”** - atalar sözünü işlətmək olar.

VII sinifdə **“My Winter Holidays”** mətnində **“to catch”** - sözünün izahı zamanı **“A cat in gloves catches no mice”** – atalar sözünün müəllim tərəfindən əvvəlcə sətiri tərcüməsi verilməlidir. (**“Əlcəkli pişik siçan tuta bilməz”**).Sonra bunun ekvivalenti şagirdlərə bildirilməlidir.Yəni İngilis dilindəki bu atalar sözü Azərbaycan dilindəki **“Zəhmətsiz bal yeməzlər”**, atalar sözünə uyğun gəldiyini şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərimiz ana dilimizdə şifahi xalq ədəbiyyatının bu janrına çox laqeyd yanaşırlar. Onlar ana dilində çox az atalar sözü və zərbi-məsəlləri bilirlər. Halbuki, gündəlik həyatımızda elə mübahisəli məsələlər olur ki, həmin mübahisəyə son qoymaq üçün bir atalar sözü və məsəllini işlətmək kifayət edir. Belə atalar sözlərindən bir neçəsini şagirdlərə misal olaraq göstərmək vacibdir:

- 1) **“Nevər hit a man when he is down” ≈ “Yıxılana balta vurmazlar.”**
- 2) **“Short account make long friends” ≈ “Örtülü bazar, dostluğu pozar.”**
- 3) **“Don't quarrel with your bread and butter” ≈ “Çörəyinə xor baxma; Tanrına təpik atma.”**

Tədrisin yuxarı mərhələlərində atalar sözü ilə məsəllər arasındakı fərqli cəhətlər şagirdlərə izah edilməlidir. Çünki şagirdlər bunları bir-birindən ayırmaqda həmişə çətinlik çəkirlər. Bu fərqli cəhətləri izah edərkən rus dilçisi V.İ.Dalın

fikrini şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq yerinə düşərdi. Onun fikrincə, *“Məsəl xalq arasında gəzən, ancaq hələ tamam atalar sözü təşkil etməyən, səlis, qısa danışıqdır. Xalq dilində, ifadələrdə qəbul olunmuş nəsihətlər, şərti danışıq tərzii, adi ifadə üsuludur.”* Bu fikrə əsaslanaraq deməliyə ki, atalar sözü və məsəllər forma və zahiri xüsusiyyətlərinə görə deyil, məhz məzmunlarına görə bir-birindən ayrılır. Bu məzmun fərqi isə ondan ibarətdir ki, atalar sözü fikri tam ifadə edir, onlarda ümumiləşdirmə, fikir dərinliyi mühüm yer tutur. Əksinə, məsəllər çox zaman bu və ya digər konkret hadisəyə işarə edilir, natamam fikir ifadə edir.

Deməli, məsəllər sözləşii, tez-yez deyilən bəzən naməlum kimi görünən hadisəyə izahat vermək üçün işlənən populyar bir janrdır. Məsələn: **“Dişsiz ağız-dişsiz dəyirman”**; **“Ayrı qar-daş, yad qonşu”**; **“Adamın yerə baxanı, suyun lal axanı”** və s.

Atalar sözü xalqın mübarizəsi, əməyi, düşüncələri, təcrübə və sınaqları, dünyabaxışı, həyata münasibətləri haqqında dərin və geniş mənalara ifadə edən konkret janrdır.

Atalar sözlərinin çoxusu həyati təcrübəyə əsaslanan əxlaqi-tərbiyəvi nümunələrdir.

VII sinifdə **“Our Football Team”** mətnində **“still”** - sözünün izahı zamanı **“Still waters run deep”** - zərbi-məsəllini işlətmək olar. Bu zərbi-məsəllini müəllim əvvəlcə şagirdlərə **“Sakit axan su dərin olar”** - kimi tərcümə etməlidir. Sonra isə bunun Azərbaycan dilindəki ekvivalentini verməlidir: **“Adamın yerə baxanı, suyun lal axanı.”**

Ümumiyyətlə, bu misalların sayını daha da artırmaq olar. Xatırladım ki, şagirdlərə öyrədilən bu atalar sözləri və zərbi-məsəlləri hər dərs prosesində təkrarlanmalıdır ki, onların yaddaşında möhkəmlənsin. Onu da qeyd etmək lazımdır ki,

şagirdlərin İngilis dilində atalar sözləri və zərbi-məsəlləri öyrənilməsinə olan maraqları get-gedə artır. Belə ki, bundan sonra şagirdlər müəllimdən gündəlik həyatda tez-tez işlənən atalar sözlərin İngilis dilində necə səslənməsini soruşurlar. Şagirdlərin ən çox maraqlandıqları atalar sözləri aşağıdakılardır:

- 1) “İşləməyən, dişləməz” ≈ “No pains, no gains”;
- 2) “Əl əli yuyar, əl də üzü” = “Clow me and I'll clow thee”;
- 3) Gözəllik ondur, doqquzu dondur” ≈ “Fine feathers make fine birds”;
- 4) “Tək əldən səs çıxmaz” = “One man, no man”;
- 5) “Balıq başından iylənər”=“Fish begins to stink at the head”;
- 6) “Nə əkərsən, onu da biçərsən” = “As you sow, you shall mow”;
- 7) “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz” ≈ “All are not hunters that blow the horn”;
- 8) “Halva-halva deməklə ağız şirin olmaz” ≈ “ Many words will not fill a bushel”;
- 9) “Ağıl yaşda deyil, başdadır” = “Wisdom is not attained with years, but by ability” və s.

Beləliklə, orta məktəbi bitirən şagirdlər zəngin lüğət ehtiyatı ilə yanaşı, İngilis dilində ən azı 70-80 atalar sözü və zərbi-məsəlləri mənimsəyirlər. Son olaraq, şagirdlərin İngilis dilində atalar sözləri və zərbi-məsəllərinin öyrənilməsinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasını İngilis aliminin, A.Tennisonun fikrini xatırlamaq mənəcə kifayət edər. Onun fikrincə, *“Atalar sözləri - şəhadət barmağında daim parlayan qiymətli üzükdür.”*

Camal Zeynalıoğlu,

İngilis dili müəllimi

1986 - cı il.

Yenidənqurma siyasətilə əlaqədar dil dərslərində şagirdlərin ideya-siyasi tərbiyəsinə verilən müasir tələblər

Sov.İKP MK-nın yenidənqurma siyasəti təkcə əvvəlki dövrün durğunluğundan xilas olmaq, buraxılmış səhvləri düzəltmək demək deyildir, həm də ictimai təşkilin və iş metodlarının tarixən məhdud, vaxtı keçmiş cəhətlərini aradan qaldırmaq deməkdir. Bu siyasət həm də sovet cəmiyyətinin intellektual tərəqqisinə uyğun olaraq, sosializmə ən müasir formalar vermək deməkdir.

Bu gün cəmiyyətimiz inqilabi yolla keyfiyyətə yeni mərhələyə keçdiyi bir zamanda məktəb qarşısında çox mühüm vəzifələr durur, çünki sosializmin gələcəyi məktəbdən, yeni insanın təlim və tərbiyəsindən çox asılıdır.

Cəmiyyətimiz üçün yüksək ideya-mənəvi keyfiyyətlərə malik nəsil yetişdirmək sahəsində biz müəllimlər qarşısında yeni vəzifələr qoyulmuşdur. Ümumtəhsil və peşə məktəbi islahatının əsas istiqamətlərində deyilir: *“Möhkəm kommunist əqidəsinə malik şüurlu vətəndaş yetişdirilməsi ideya-siyasi tərbiyədə əsas yer tutmalıdır. Təlim-tərbiyə prosesinin bütün ünsürləri, məktəbin bütün ictimai həyatı buna xidmət etməlidir. Şagirdlərin sovet vətənpərvərliyi ruhunda, SSRİ xalqları arasında mehriban dostluq ruhunda tərbiyə olunması gücləndirilsin.”*

Xarici dilin tədrisi prosesində tərbiyə məqsədi, əsasən, tədris materiallarının məzmunu vasitəsilə həyata keçirilir.

Tədrisin mərhələlərindən asılı olaraq mətnlər müxtəlif xarakterdə olur. Lakin müəllim elə ilk mərhələdən başlayaraq məzmunla yanaşı mətnin tərbiyəvi cəhətinə də xüsusi diqqət verməlidir.

Tədris zamanı mətnlərin əksəriyyətində ideya-siyasi tərbiyə məsələsinin vacib problemləri olan vətənpərvərlik, beynəlmilətçilik, vəzifə borcu, əməyə, əmək adamlarına hörmət, əmək kollektivlərində qarşılıqlı münasibət və s. məsələlər qoyulur.

Tədrisin yuxarı mərhələsində ictimai-siyasi xarakterli materiallara daha geniş yer verilmişdir. Bu materiallarda sosializm cəmiyyətinin üstünlükləri, ölkəmizin inqilabi keçmişi, sovet xalqının Böyük Vətən müharibəsindəki rəşadəti, hazırda əmək cəbhəsindəki nailiyyətləri öz əksini tapır. Həmin materiallardan istifadə edərkən sosializm sisteminin kapitalizm sistemindən üstünlüklərini, sovet həyat tərzinin kapitalist həyat tərzindən köklü surətdəki fərqlərini şagirdlərə müqayisəli şəkildə izah edilməlidir. Bu da şagirdlərdə ideya-siyasi tərbiyənin formalaşmasına, onlarda elmi-dünyagörüşünün daha da inkişafına zəmin yaradır.

Dördüncü sinifdən başlayaraq onuncu sinifə kimi ingilis dilinin tədrisində siyasi xarakterli mətnlər əsas yer tutur. Məsələn: **IV sinifdə “May günü”, V sinifdə “Noyabr bayramı”, “Leninin uşaqlığı”, “Qoy həmişə günəş olsun!”, VI sinifdə “Lenin haqqında”, “Leninin portreti”, VII sinifdə “Bilik günü”, “Sovet Konstitusiyası günü”, “Ananın bayramı”** və s. kimi mətnlər şagirdlərin ideya-siyasi tərbiyəsində həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Müasir tələblər baxımından ayrı-ayrı mövzular üzərində şagirdlərdə ideya-siyasi tərbiyənin aşılması biz

müəllimlərdən böyük pedaqoji ustalıq tələb edir. Belə ki, müəllim tədrisin aşağı mərhələsində ictimai-siyasi xarakterli mövzu və materialları tədris edərkən istər-istəməz şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini və bilik dairəsini nəzərə almalıdır.

IV sinifdə **“May günü”** mövzusunu keçərkən müəllim ilk növbədə şagirdlərə 1 Mayın nə vaxt, harada və necə yaranması tarixi haqqında qısaca məlumat verməlidir. Onların nəzərinə çatdırılmalıdır ki, 1886-cı il mayın 1-də Amerika Əmək Federasiyası səkkiz saatlıq iş günü tələbi ilə nümayiş keçirməyi qərara almışdır. Həmin gün ölkənin 350 minə yaxın fəhləsi nümayişə çıxmışdı. Bundan sonra Çikaqoda hadisələr xüsusilə kəskin xarakter almışdı. Çikaqo fəhlələri ilə həmrəylik əlaməti olaraq bütün ölkələrin proletarları Mayın 1-də çıxışlar təşkil etməyə başladılar. Sonra müəllim fikrini bu cür tamamlamalıdır. Zəhmətkeşlərin həmrəylik günü olan 1 Mayın böyük siyasi əhəmiyyəti var. Həmin gün bütün dünyada milyonlarla zəhmətkeş insanlar hər cür istismara, ədalətsizliyə, zorakılığa, şovinizmə, müstəmləkəçiliyə, imperializmə, hər cür silahlanmaya və ədalətsiz müharibələrə qarşı özlərinin etiraz səslərini ucaldırlar.

VI sinifdə **“V.İ.Lenin haqqında”** mövzusunun tədrisi zamanı dahi rəhbərin həyat fəaliyyəti ilə şagirdləri tanış edərkən qeyd edilməlidir ki, o hər hansı bir ölkədə olmuşsa, hökmən ilk növbədə həmin xalqın dili ilə maraqlanmışdır. Sonra müəllim fikrini bu şəkildə tamamlamalıdır: “Sovet adamları həmişə və hər yerdə öz həyat və fəaliyyətlərinin hər bir sahəsində V.İ.Lenindən nümunə götürürlər. Lenin kimi yaşamaq, Lenin kimi işləmək, Lenin kimi mübariz olmaq bizim həyat meyarımız olmuşdur. İndi biz ictimai-siyasi fəaliyyətimizin bütün sahələrində V.İ.Leninə istinad edirik.

Dərs prosesində müəllim şagirdlərə bu və ya digər məsələlər barədə sadəcə məlumat verməklə kifayətlənməməli, onlarda şüurlu surətdə möhkəm kommunist əqidəsi və inamı yaratmaq üçün keçdiyi mövzuları müasir həyatla əlaqələndirməyi bacarmalıdır.

Məsələn, VII sinifdə **“Sovet Konstitusiyası günü”** mövzusunun izahı zamanı şagirdlərin siyasi bilik dairəsini genişləndirmək məqsədilə ölkəmizdə yenidənqurmanın, aşkarlığın və demokratiyanın genişləndiyi bir vaxtda SSRİ Konstitusiyasında edilmiş əsaslı dəyişikliklər haqqında məlumat verilməlidir.

Şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır ki, yenidənqurma ilə əlaqədar olaraq konstitusiyada edilmiş dəyişikliklər başlıca olaraq siyasi sahədə - dövlət aparatında edilmiş dəyişikliklərdir. Dövlət müəssisəsi və kooperasiya, təsərrüfat hesabı və özünü maliyyələşdirmə haqqında qəbul edilmiş qanunlar yeni konstitusiyada da geniş əksini tapanmışdır. Sonra Konstitusiyada xalqın dövlətin idarə edilməsində daha da yaxından iştirakı, onların seçki hüquqlarının əsaslı şəkildə genişləndirilməsi də göstərilmişdir. Məsələn, SSRİ Ali Sovetinə əgər əvvəllər 1500 deputat seçilirdisə, indi isə onların sayı 2250 nəfərə çatdırılacaqdır. Bunların 750-si ilk dəfə olaraq əmək kollektivlərindən və ictimai təşkilatlardan seçilir. Hər bir deputat yerinə 3 namizəd göstərilir.

Gənc nəslin tərbiyəsinin həyata keçirilməsi üçün əsas cəhətlərdən biri elmi dünyagörüşün formalaşmasına kömək edəcək səmərəli forma və metodlardan istifadə edilməsidir.

Biz adətən dərsin praktik məqsədilə əlaqədar olaraq mətnin məzmununa aid şagirdlərə suallarla müraciət edirik. Bununla biz şagirdlərin mətnin məzmununu nə dərəcədə mənimsəmiş

olduğunu yoxlamış oluruq, çünki şagirdlər verilmiş sualların cavablarını mətndən asanlıqla tapa bilirlər. Lakin mətnin ideyasına aid, onun tərbiyəvi məqsədini əks etdirən suallara mətndə hazır cavablar tapmaq mümkün deyildir. Ona görə də bu sahədə müəllimlərdən böyük ustalıq və yaradıcılıq qabiliyyəti tələb olunur. Bu zaman müəllim şagirdlərə sualla müraciət edərkən onların öyrəndikləri dil materialı dairəsini də nəzərə almalıdır.

VII sinifdə “Ev” mətninin tədrisi zamanı müəllim həmin mətni oxumamışdan əvvəl şagirdlərə kapitalist ölkələrindəki zəncilərin həyatı, onların cəmiyyətdə tutduqları mövqeləri haqqında qısaca da olsa, məlumat verməlidir.

Mövzunun izahından sonra müəllim şagirdlərdə həm ideyası tərbiyənin aşılınması, həm də onların siyasi dünyagörüşün formalaşması məqsədilə aşağıdakı suallarla onlara müraciət etməlidir:

- 1. Amerikada zəncilərin hüququ varmı?**
- 2. Zəncilərə nə üçün iş vermirlər?**
- 3. Ağ adamlar Cimə nə üçün nifrət edirdilər?**
- 4. Ağ adamlar Cimi nə üçün döyürdülər?**
- 5. Cimin ağ adamlar tərəfindən öldürülməsi sizə necə təsir bağışlayır?**
- 6. Bu, Amerikada insan hüquqlarının tapdanması faktını sübut edirmi?**

Bəzən müəllim tədrisin yuxarı mərhələsində mövzunu şagirdlərə izah edərkən ana dilinə daha çox yer verir ki, bu da xarici dilin öyrənilməsinə ayrılmış vaxtın səmərəsiz keçməsinə səbəb olur və şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafına böyük mənfi

təsir göstərir, fikrin həmin dildə ifadə olunmasında çətinlik yaradır.

Şagirdlər mətnin məzmununu xarici dildə başa düşməli və öz fikirlərini həmin dildə ifadə etməyi bacarmalıdırlar.

Tədrisin yuxarı mərhələsində keçilən **“Şəhər üzərində qırmızı bayraqlar”**, **“Mehdi Hüseynzadə”**, **“Qələbə günü”**, **“Beynəlxalq qadınlar günü”**, **“Tomun arzusu”**, **“Sovet Azərbaycanı”** və s. mövzular şagirdlərdə ideya-siyasi tərbiyənin aşılınması üçün geniş imkanlar yaradır.

X sinifdə bəzi mövzuların (**“Londonun görməli yerləri”**, **“Sovet Azərbaycanı”**) izahı zamanı müəllim təkcə məndəki yeni sözlərin mənimsədilməsi ilə kifayətlənməməli, eyni zamanda, şagirdlərin gündəlik qəzet və jurnallardan oxuduqları, televiziya və radiodan eşitdikləri yeni və öyrənilməsi zəruri olan bir sıra söz və ifadələri də mənimsətməyə çalışmalıdır. Məsələn, **“democracy”** – **“demokratiya”**, **“glasnost”** – **“aşkarlıq”**, **“perestroika”** – **“yenidənqurma”**, **“acceleration”**–**“sürətləndirmə”**, **“international situation”** – **“beynəlxalq vəziyyət”**, **“agreement”** – **“saziş, razılaşma”**, **“nuclear and chemical weapons”** – **“nüvə və kimyəvi silahlar”**, **“offensive arms”** –**“hücum silahları”**, **“diffensive arms”** – **“müdafiə silahları”**, **“to deploy”** – **“yerləşdirmək”**, **“to stint”** –**“azaltmaq”**, **“tension”** – **“gərginlik”**, **“detente”** – **“gərginliyin zəiflədilməsi”** (bu söz, əlbəttə fransız dilindən keçmə sözdür, ingilis dilində isə bu ifadə **“relaxation of tension”** kimi səslənir.), **“arm race”** –**“sürətlə silahlanma”**, **“cruise missiles”** – **“qanadlı raketlər”**, **“to propose”**–**“təklif etmək”**, **“to exchange opinion”** – **“fikir mübadiləsi”**, **“official visit”** –**“rəsmi səfər”**, **“mutual understanding”** – **“qarşılıqlı anlaşılma”**, **“communicay”** – **“bəyanət”** (syn.

“statement”, “announcement”), “a join communicay” – “birgə bəyanət”, “intermediary and shorter-range missiles” – “orta və yaxın mənzilli raketlər” və s. söz və ifadələr şagirdlərin siyasi lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə xidmət edir.

Bundan sonra müəllim dərs prosesində kartoçka sistemindən istifadə edərkən şagirdlərə müasir həyatla bağlı cümlələr verməyə çalışmalıdır. Məsələn:

1. Yenidənqurma və aşkarlıq partiyamızın yeni siyasətidir.

2. Aşkarlıq sovet demokratiyasının əsas meyarı və güzgüsüdür.

3. Yenidənqurma işimizin başlıca amilidir.

4. Sürətləndirmə sosial sahənin inkişafında ən mühüm vəzifədir.

5. Demokratiya-insanın qanuni və zəruri mənəvi haqqıdır.

6. İnkilabi yenidənqurma sosializmin yeni xarakteridir və s. kimi cümlələr şagirdlərin ideya-siyasi tərbiyəsinə kömək etməklə yanaşı, həm də onlarda intellektual qabiliyyətin inkişafına böyük təkan verir.

Ümumiyyətlə, biz, xarici dil müəllimləri müasir tələblərə uyğun olaraq ölkəmizdə və xaricdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrə aid materiallardan bacarıqla istifadə etməyə çalışmalıyıq.

Camal Zeynalıoğlu,

İngilis dili müəllimi

1986-cı il.

Şagirdlərin əmək tərbiyəsi

İnkişaf etmiş sosializmi plana uyğun və hərtərəfli təkmilləşdirmək, onun humanist təbiətini daha da dolğun şəkildə açıb göstərmək, insanın yaradıcı fəallığını daha da yüksəltmək sahəsində partiyanın xətti sovet məktəbi qarşısında böyük və məsul vəzifələr qoyur.

Partiya gənc nəslin əməyə hazırlığının kökündən yaxşılaşdırılmasına məktəbin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində xüsusi əhəmiyyət verir.

Bəs əmək tərbiyəsi nədir və onu necə başa düşmək olar?

İnsanın bütün qabiliyyətləri müvafiq fəaliyyət prosesində formalaşır və fəaliyyət prosesində də təzahür edir. “Fəaliyyət” anlayışı sosial kateqoriyalar sırasına daxildir və yalnız insana aiddir. Şəxsiyyət öz qarşısına konkret məqsəd qoyur, fəaliyyətin stimullarını dərk edir və məqsədinə nail olmaq üçün zəruri hərəkətləri yerinə yetirir.

Əmək fəaliyyətin elə bir növüdür ki, nəticədə hökmən məhsul əldə edilməlidir. Oyun prosesində isə məhsul əldə edilmir. Əmək düşünülmüş plan əsasında həyata keçirilir, insanın gümrah olmasına, sağlamlığına, onda yaxşı keyfiyyətlərin formalaşmasına və inkişafına müsbət təsir göstərir. Təsadüfi deyildir ki, sovet məktəbi yaranan gündən əmək məktəbi hesab edilmişdir. N.K.Krupskaya əməyin tərbiyədəki rolunu yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Əmək əsas məsələdir, o bizə imkan verir ki, tərbiyə işini ən yüksək zirvəyə qaldıra bilək.” A.S.Makarenko uşaq kollektivinin həyatını istehsal münasibətləri zəminində təşkil etmişdir. O, sübut etmişdir ki, əməyin tərbiyə vasitəsi olması müəyyən

şərtlərlə bağlıdır: şagirdin əməyi hökmən təhsillə əlaqələndirilməlidir; əmək prosesində şagirdlərin siyasi və ictimai fəallığı təmin edilməlidir; şagird əməyin zəruriliyini dərk etməli və əməyə həvəslə qoşulmalıdır. Bu əlamətlərdən məhrum olan əmək tərbiyə vasitəsi rolunu yerinə yetirmir, neytral əmək hesab olunur. Deməli, şagirdin əməyi pedaqoji tələblərə cavab verməli, pedaqoji cəhətdən düzgün təşkil olunmalıdır.

Məktəbdə əmək tərbiyəsini daxili əlaqədə olan iki məqsəd izləyir: əxlaqi məqsəd və praktik məqsəd.

Əxlaqi məqsəd odur ki, əmək tərbiyəsi şagirdləri psixoloji cəhətdən əməyə hazırlayır, məktəblilər xalq naminə, Vətən naminə işləməyə həmişə hazır olur, əməyə kommunist münasibəti bəsləyir, əməksevər ruhda böyüyürlər. Əxlaqi baxımdan əmək tərbiyəsinin konkret vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- şagirdlərdə belə bir əqidə formalaşmalıdır ki, hər bir şəxs cəmiyyət üçün vicdanla işləməlidir;
- işləmədən ictimai sərvəti artırmaq mümkün deyildir;
- işləmək hər bir insanın cəmiyyət qarşısında öz borcunu dərindən dərk etməsi ilə bağlıdır;
- işləmək insanın qabiliyyətlərinin formalaşması, təkmilləşməsi baxımından da çox zəruridir.

Əmək tərbiyəsinin əxlaqi aspekti üzrə aparılan işlər şagirdlərdə belə bir inam yaratmalıdır ki, işləmək imkanı olan, işləyə bilən, lakin işləməyən və ya işləmək istəməyən şəxsdən əsl insan ola bilməz.

Əmək tərbiyəsinin ikinci mühüm məqsədi şagirdləri praktik cəhətdən əməyə hazırlamaqdan ibarətdir. Məktəblilər əmək alətləri ilə tanış olmalı, bu alətlərdən istifadə etməyə aid olan

ilkin bacarıqlara yiyələnməli, özlərinin fiziki qüvvələrini inkişaf etdirməlidirlər. Elə bu məqsəd üçün şagirdlər ibtidai siniflərdə uşaq bağçaları üçün oyuncaqlar düzəldir, tikiş dərslərində silgi hazırlayır və digər işlər görürlər. Orta siniflərin şagirdləri dülgərlik və çilingərlik emalatxanasında müxtəlif əşyalar hazırlayır, məktəb avadanlığını təmir edir, kənd yerlərində məktəbyanı sahədə məhsul becərilər və s.

Yuxarı sinif şagirdləri şagird istehsalat briqadalarında, tədris istehsalat kombinatlarında fəaliyyət göstərir, praktikumlar keçir və beləliklə də, praktik əmək bacarıqlarına yiyələnirlər.

Məktəblərdə şagirdlərin əməyinə aşağıdakı tələblər verilir:

- **əmək şagirdlərin zehni və fiziki qüvvələrin vəhdətdə tətbiqinə şərait yaratmalıdır;**
- **əmək məktəblinin təlim-tərbiyə məqsədlərini həyata keçirmək vasitəsi yerində çıxış etməlidir;**
- **əmək prosesində şagird gördüyü işin ictimai və şəxsi faydasını şüurlu surətdə dərk etməlidir;**
- **əmək şagirdlər üçün yorucu və cansıxıcı olmamalı, məktəblilər əməyə həvəslə qoşulmalıdır;**
- **əmək tərbiyəsi kommunist tərbiyəsinin digər sahələri ilə əlaqəli şəkildə həyata keçirilməli, tərbiyə işinə kompleks qaydada yanaşmaq tələbi əsas götürülməlidir;**
- **şagird əməyin məqsədini və nəticələrini əvvəlcədən dərk etməlidir və s.**

Əməyin birinci vəzifəsi şagirdin hərtərəfli inkişafına xidmət göstərməkdən ibarətdir.

Şagird əməyini üç mühüm növə bölürlər: **özünəxidmət əməyi, ictimai-faydalı əmək və məhsuldar əmək.**

Özünəxidmət əməyinin əsası ailədə qoyulur və bu iş məktəbdə davam etdirilir. Əməyin bu növünə özünün gigiyenik qayğısına qalmaq, paltarlarını, dərs ləvazimatlarını səliqə ilə saxlamaq, iş yerini sahmana salmaq, yataq yerini yığışdırmaq, yemək hazırlamaq, paltarını yamamaq, ailədə kiçiklərə və böyüklərə kömək etmək kimi iş növləri daxildir. Özünəxidmət əməyi **ictimai-faydalı əməyin** ilk mərhələsi yerində çıxış edir. Başlıca fərq burasındadır ki, özünəxidmət ailə və məktəb çərçivəsi ilə məhdudlaşır, ictimai-faydalı əmək isə həmin çərçivə ilə məhdudlaşmır, məktəbin əhatə etdiyi ərazini də əhatə edir. (kolxoza kömək, yaşıllaşdırma işləri və s.)

Məhsuldar əmək bilavasitə maddi nemətlər istehsalı ilə bağlıdır. Məsələn, şagirdlərin məktəbyanı sahədə məhsul yetişdirmələri, istehsalat briqadalarında, tədris-istehsalat kombinatlarında işləmələri bilavasitə məhsuldar əməklə bağlıdır.

Əmək tərbiyəsinin təşkil formalarından biri məktəblərarası tədris-istehsalat kombinatlarıdır. 1974-cü il avqustun 23-də SSRİ Nazirlər Soveti **“Şagirdlərin əmək təlimi və peşəyönümü üçün məktəblərarası tədris-istehsalat kombinatlarının təşkili haqqında”** qərar qəbul etmiş və göstərmişdir ki, IX–X sinif şagirdlərinin əmək tərbiyəsini təşkil etməyin yeni formalarından biri məhz həmin kombinatlardan ibarət olmalıdır. Bu cür kombinatlar müxtəlif müəssisələrin birgə səyi ilə təşkil olunur və yuxarı sinif şagirdlərinin əmək tərbiyəsi həmin kombinatlarda həyata keçirilir. Belə kombinatları maarif orqanları yaradır, kombinatlar məhz bu orqanlara tabe olur. Azərbaycanda belə bir kombinat ilk dəfə olaraq Bakının Nərimanov rayonunda təşkil olunmuşdur.

1982-ci ilin məlumatına görə respublikada belə kombinatların sayı 77-dir və onlar 51 peşə üzrə külli miqdarda şagirdi əhatə edir.

Kənd yerlərində isə şagird istehsalat briqadaları 1955-ci ildən fəaliyyət göstərir. Əmək tərbiyəsinin ikinci təşkil forması məhz bu briqadalardan ibarətdir. İndi ölkə üzrə 40 min belə briqada fəaliyyət göstərir ki, onlar da 71 min məktəbi əhatə edir. Bizim respublikada belə briqadaların sayı 1982-ci ilin məlumatına görə 2500 - dir.

Əmək tərbiyəsinin üçüncü təşkil forması kənd yerlərində məktəb meşəçiliyindən, şəhərdə isə əmək və istirahət düşərgələrindən ibarətdir. Bu göstərilənlər əmək tərbiyəsinin yeni formaları hesab olunur. Ənənəvi forma isə əmək dərsləri və digər əmək məşğələləridir.

Düzgün aparılan əmək tərbiyəsi, təlim və peşəyönümü, məktəblilərin ictimai faydalı, məhsuldar əməkdə bilavasitə iştirakı təhsilə şüurlu münasibətin, şagirdlərin vətəndaş kimi yetişməsinin, şəxsiyyətin mənəvi və intellektual cəhətdən formalaşmasının, fiziki inkişafının əvəzsiz amilləridir. Məktəb məzunlarının gələcək taleyi necə olursa-olsun, əmək mətinliyi fəaliyyətin hər bir sahəsində onlara lazım olacaqdır. Şagirdlər bunu yaxşı dərk etməli, müəllimlər, valideynlər, bütün ictimaiyyət bunu dərinləndirib başa düşməlidir.

Təlimin məhsuldar əməklə birləşdirilməsi şagirdləri aşağı siniflərdən başlayaraq özlərinin cəsarətliliyi və yaşı üçün münasib olan müntəzəm, mütəşəkkil ictimai-faydalı əməyə-cəmiyyətə lazım olan əsl əməyə cəlb etməyi nəzərdə tutur.

Məktəbdə əmək tərbiyəsinin və təlimin məqsədi bunlar olmalıdır:

- əməyə məhəbbət və əmək adamlarına hörmət aşılamaq;

-şagirdləri müasir sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının, tikintinin, nəqliyyatın, xidmət sahəsinin əsasları ilə tanış etmək;

- təhsil və ictimai faydalı iş prosesində onların əmək vərdişlərini və bacarıqlarını formalaşdırmaq;

- şüurlu surətdə peşə seçməyə və ibtidai peşə hazırlığı almağa sövq etmək.

Şagirdlərin əmək tərbiyəsi, təlimi və peşəyönümü sistemi elə qurulmalıdır ki, natamam orta məktəbi qurtararkən onlar düşünülmüş şəkildə peşə və təhsilin davam etdirilməsi üçün müvafiq tədris müəssisəsi seçmiş olsunlar.

Şagirdlərin əmək hazırlığının təşkilində və onların tərbiyəsində fəal iştirak etmək istehsal kollektivlərinin ən mühüm vəzifəsidir. Hər bir məktəbin baza müəssisəsi olmalıdır. Bu müəssisələr şagirdlərə təlim vermək və onların məhsuldar əməyini təşkil etmək, şagirdlərlə tərbiyə işi aparmaq, texniki yaradıcılığı, kənd təsərrüfatı təcrübçiliyini və peşəyönümünü inkişaf etdirmək üçün mütəxəssisləri, fəhlələri, kolxozçuları usta kimi işləməyə göndərirlər.

Camal Zeynalıoğlu

1986 - cı il.

Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və qabiliyyətlərin formalaşması

Şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən hər birinin fəaliyyət prosesində öz yeri, öz vəzifəsi vardır. Fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası ancaq qabiliyyətlərlə şərtlənir.

Fəaliyyətin yaradıcılıq səviyyəsi-icraedici və ya yaradıcı olması onun tərkibinə daxil olan qabiliyyətlərin inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Qabiliyyətlər uşaq və yeniyetmələrin psixi həyatının mühüm cəhətlərindən birini təşkil edir. Bu o deməkdir ki, qabiliyyətlər də bütün psixi proses və xassələr kimi kiçik yaşlardan formalaşmağa başlayır, inkişaf edərək yeni keyfiyyətlər kəsb edir.

Bilik, bacarıq və vərdişlər qabiliyyətlərin inkişafı üçün zəruri şərtlərdən biridir. Uşaq müvafiq fəaliyyət sahəsi üçün zəruri olan bilik və bacarıqlara yiyələnməyibsə, notda yazmağı, çertyoj çəkməyi və s. öyrənməyibsə, onun musiqi, texniki və rəsm qabiliyyətləri yaxşı inkişaf edə bilməz. Uşaqların qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün onların müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsinə ardıcıl surətdə fikir verilməlidir.

Qabiliyyətlər eyni zamanda bilik, bacarıq və vərdişlərdə deyil, onların qazanılma dinamikasında, yəni bütün başqa şərtlər eyni olduqda, bu fəaliyyət üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə prosesinin nə qədər tez, dərin, asan və möhkəm icra olunmasında təzahür edir.

Deməli, qabiliyyətlər-şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri olub müəyyən fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrasının şərtini təşkil edir və onun üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə dinamikasındakı fərqlərdə ifadə olunur.

Qabiliyyətlər iki növə ayrılır: ümumi qabiliyyətlər və xüsusi qabiliyyətlər.

Ümumi qabiliyyətlər - dedikdə bir sıra fəaliyyət sahələrində iştirak edən, onların bu və ya digər dərəcədə müvəffəqiyyətli icrası üçün şərt olan qabiliyyətlər nəzərdə tutulur. Ümumi qabiliyyətlər ali psixi proseslər əsasında formalaşır. Qavrayış, hafizə, təfəkkür, təxəyyül və s. fəaliyyət prosesində funksional cəhətdən inkişaf edərək müvafiq qabiliyyətlərə çevrilir.

Xüsusi qabiliyyətlər - isə yalnız müəyyən fəaliyyət növünün müvəffəqiyyətli icrası üçün şərt olan qabiliyyətlərə deyilir. Lüğət ehtiyatı və ifadəli dil, söz assosiasiyalarının zənginliyi, ədəbi yaradıcılıq nisbəti, işıqlılığı, perspektivi qiymətləndirmə və rəngləri fərqləndirmə həssaslığı-təsviri fəaliyyət; məkan qavrayışı və təsəvvürləri-texniki yaradıcılıq; didaktik qabiliyyətlər və s. isə pedaqoji fəaliyyət üçün xüsusi qabiliyyətlərdir.

Hər bir qabiliyyət yaradıcı fəaliyyətin müvafiq sahəsində məhz hansı qabiliyyətlərin təşəkkül etməsindən və onların inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq dəyişilir, yeni keyfiyyətlər kəsb edir.

Qabiliyyətlərin formalaşması hər bir yaş dövründə köklü kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalır. İstər məktəbəqədər və kiçik məktəbli, istərsə də yeniyetməlik və erkən gənclik yaş dövrələrində ümumi və xüsusi qabiliyyətlər iki istiqamətdə - makro və mikro istiqamətdə inkişaf edir. Makro inkişaf dedikdə, qabiliyyətlərin müəyyən bir yaş

dövründə qarşılıqlı əlaqədəki inkişafı nəzərdə tutulur. Bu prosesdə müəyyən bir ümumi qabiliyyətdə, məsələn, obrazlı təfəkkürdə əmələ gələn bir xüsusiyyət digər ümumi qabiliyyətin (yaradıcı təxəyyülün və s.-nin) inkişafına təsir göstərir, onlar isə qarşılıqlı əlaqədə xüsusi qabiliyyətlərin inkişafını şərtləndirir.

Mikroinkişaf dedikdə isə ayrı-ayrı qabiliyyətlərin öz-özlüyündə inkişaf prosesi nəzərdə tutulur.

Hər bir yaş dövrünün öz xüsusiyyəti vardır. Kiçik məktəblinin bilik sahələrinə marağı, yeniyetmənin xüsusi fəallığı və meyllərin genişliyi, böyük məktəblinin özünü şüurlu surətdə tənzimləmək meyli- bunların hamısı bu və ya digər yaş dövrünün səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi qabiliyyətlərin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə almadan qabiliyyətlərin inkişaf xüsusiyyətlərini düzgün qiymətləndirmək olmaz. A.N.Leontyevin aşağıdakı fikri əqli qabiliyyətlərin inkişafı prosesini bu baxımdan təhlil etmək imkanı verir: ***“uşağın əqli inkişafını bütövlükdə onun psixi inkişaf səviyyəsindən, mənəvi simasını müəyyən edən maraqlarının, hisslərinin və başqa əlamətlərinin zənginliyindən ayrılıqda nəzərdən keçirmək olmaz.”***

Ayrı-ayrı yaş dövrlərində psixi inkişafın sürətlənməsi və ya ləngiməsi, gözlənilmədən yüksəlməsi və ya geriləməsi müşahidə olunur, başqa sözlə, eyni yaşlı uşaqların psixi inkişafı bir variantda deyil, müxtəlif variantlarda özünü göstərir.

Senzitiv (latınca “sensus” – “hiss, duyğu” deməkdir) dövr uşağın ontogenetik inkişafının mühüm mərhələsini təşkil edir. Bu zaman inkişaf edən uşaq ətraf mühitin müəyyən təsirlərinə xüsusilə həssas olur, psixikanın bu və ya digər istiqamətdə inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır.

Aydın məsələdir ki, senzitiv yaş dövrü hələ öz-özlüyündə qabiliyyətlərin inkişaf səviyyəsini müəyyən etmir. Bunun üçün məktəbəqədər və ya kiçik məktəbli yaşı dövründə müvafiq qabiliyyətin inkişafı üçün əlverişli pedaqoji şərait yaradılmalıdır.

Unutmaq olmaz ki, uşaq inkişaf etdikcə onun yaradıcı fəaliyyəti də mürəkkəbləşir və yeni keyfiyyətlər kəsb edir. Uşağın yaradıcı fəaliyyətinin inkişafı həm də onun bir sənətkar kimi formalaşması prosesidir. Tərbiyə prosesində bu cəhəti unutmaq, uşağı bir sənətkar kimi fərqləndirən, yaş dövrünün imkan və hüdudlarına sığmayan fərdi xüsusiyyətləri nəzərə almamaq ciddi səhv olardı.

Buna görə də uşaqlarda öz yaradıcılıqlarına tənqidi münasibətin yaradılması onlarda nəinki meylin, həm də fəaliyyət və qabiliyyətlərin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çalışmaq lazımdır ki, uşaq öz nailiyyətlərini düzgün qiymətləndirə bilsin, səhvlərini görməyi bacarsın. Bu, uşaqda tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Ağlın tənqidiliyi insanın: a) dərk olunan fikirləri, faktları, fərziyyələri, eləcə də öz fikir və mülahizələrini yoxlamasında, qiymətləndirməsində, b) idrak obyektlərindəki səhv və uyğunsuzluqları axtarıb tapmasında, onların meydana çıxmasının səbəb və şəraitini araşdırmaqda, aşkar etməkdə, səhvləri düzəltməkdə ifadə olunur. Tənqidi ağıla malik olan adam başqa şəxslərin təsiri altına düşmür, hər şeyi şəxsi düşüncəsinin süzgəcindən keçirməyə, onların doğru olub-olmadığını yoxlamağa can atır. Belə şəxslər öz fikirlərini də dönə-dönə yoxlayır, onlara tənqidi surətdə yanaşırlar.

Şagirdlər inkişaf etdikcə onların tənqidi təfəkkürü də inkişaf edir və yeni keyfiyyətlər kəsb edir.

Uşaqda onun yaradıcı fəaliyyətinə tənqidi münasibətin yaradılması onun özünə tələbkarlıqla yanaşa bilməsinin mühüm şərtidir. Uşağın özünə tələbkarlıqla yanaşa bilməməsi və ya tələbkarlığın səviyyəsinin aşağı olması meylin perspektivsiz olması ilə nəticələnir. Uşağın qabiliyyəti olduğu halda meylinin sabit olmaması psixoloji cəhətdən məhz bunula əlaqədardır.

Kiçik məktəbli birinci sınıfdən başlayaraq xarici aləm haqqında nisbətən geniş biliklər sistemə yiyələnir. Onda müşahidəçilik, ixtiyari diqqət, ixtiyari yaddasaxlama və yadasalma, əqlin müstəqilliyi və tənqidiliyi kimi keyfiyyətlər, nitq inkişaf edir. Uşaqda tənqidi təfəkkürün təşəkkül etməsi təxəyyül realizinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Kiçik məktəblidə təxəyyülün realizmindən danışarkən bir məsələyə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Uşaq bir sıra hallarda, xüsusilə onun hisslərinə toxunan maraqlı bir hadisə müşahidə etdikdən sonra hekayə və ya şeir yazarkən gördüyü hadisəni olduğu kimi təsvir edir. Bu, təxəyyülün realizmi deyil, məhdudluğudur. I və II sinif şagirdləri şeir və ya hekayə yazarkən, adətən, gördüklərini sadalamaqla kifayətlənirlər.

Orta məktəb yaş dövründə şagirdlərin yaratdıqları təxəyyül surətlərinin məzmun və formasında mühüm keyfiyyət dəyişikliyi özünü göstərir.

V-VII sinif şagirdləri ədəbiyyat dərslərində müxtəlif janrlar, eləcə də surət, xarakter, təsvir və s. haqqında nisbətən ətraflı məlumat alırlar. Şagirdlər öyrənirlər ki, yazıçı bir çox hadisələri, onlara özünün münasibətini və ideyasını bədii əsərdə təsvir etdiyi surətlər vasitəsi ilə oxucuya çatdırır. Bədii təsvirlər əsərin məzmunu, ideyası və onda əks etdirilən hadisələrlə sıx əlaqədar olur.

VIII-X siniflərdə şagirdlərə müxtəlif bədii əsərlərin təhlili əsasında tipik surət, kompozisiya, bədii dil və ifadə vasitələri, üslubiyyat haqqında anlayış verilir. Şagirdlər təxəyyül mədəniyyətinə yiyələndikcə, onların yaratdıqları surətlərdə yeni keyfiyyətlər kəsb edir.

Yuxarı sinif şagirdlərinin yaradıcı fəaliyyəti sadəcə olaraq süjet fikirləşməklə məhdudlaşmır; onlar yaratdıqları surətlərin xarakteristikasına xüsusi fikir verir, əsas surətləri ikinci dərəcəli surətlərdən fərqləndirir, onların bir-birinə münasibətini aydın ifadə edirlər.

Prof. S.L.Rubinşteynin qeyd etdiyi kimi, hər bir təfəkkür bu və ya digər dərəcədə ümumi mücərrəd məfhumlarla tamamlanır, hər bir təfəkkürə bu və ya digər əyani-hissi surətlər daxil olur; məfhum və surət-təsəvvür onda ayrılmaz vəhdətdə verilmişdir. İnsan təsəvvürsüz, yalnız anlayışlarla düşünə bilməz, o, eləcə də məfhumsuz, yalnız hissi-əyani obrazlarla düşünə bilməz. Lakin, bununla yanaşı olaraq təsəvvür və məfhum bir-biri ilə əlaqədar olduğu kimi, həm də bir-birindən fərqlənirlər. Bu baxımdan vahid təfəkkür daxilində, bir tərəfdən əyani, digər tərəfdən mücərrəd-nəzəri təfəkkürü ayırd etmək olar. Birinci üçün xarakterik cəhət bundan ibarətdir ki, onda təsəvvür və məfhumun, xüsusilə ümuminin vəhdəti əsasən əyani surət-təsəvvür formasında həyata keçirilir. İkinci üçün isə bu cəhət xarakterikdir ki, onda əyani surətin-təsəvvürün və məfhumun vəhdəti əsasən ümumi məfhumlar formasında həyata keçirilir.

V.Q.Belinski göstərirdi ki, ***“Poeziya da mühakimə yürüdüür və düşünür... çünki onun da məzmunu təfəkkürün məzmunu kimi həqiqətdir. Lakin poeziya sillogizm və dilemmalarla deyil, obraz və səhnələrlə mühakimə yürüdüür və fikirləşir.***

Hər cür hiss və fikir, poetik olmaq üçün obrazlarla ifadə olunmalıdır.”

Bədii təfəkkürdə surətin özü xüsusi, konkret olaraq əks etdirməklə, həm də ümumiləşdirici vəzifə icra edir. Qiymətli bədii surət tipik surətə qədər yüksəlir.

Akademik İ.P.Pavlovun siqnal sistemləri haqqındakı təlim bu məsələni, ümumiyyətlə götürüldükdə isə qabiliyyətlər sahəsində özünü göstərən fərdi fərqlər məsələsini ətraflı aydınlaşdırmaq imkanı verir. Böyük alim, siqnal sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsinə görə insana məxsus 3 tip - bədii, mütəfəkkir və orta tip müəyyən etmişdir. İ.P.Pavlovun fikrincə, insanın düşdüyü şəraitin, həyat tərzinin, təhsil və tərbiyənin təsiri nəticəsində onun ali sinir fəaliyyətində ya 1-ci siqnal sistemi əsas yer tutur (**bədii tip**), ya da 2-ci siqnal sistemi üstünlük kəsb edir (**mütəfəkkir tip**), yaxud bunların hər ikisi eyni dərəcədə inkişaf edir (**orta tip**).

Görkəmli sovet fizioloqu A.Q.İvanov-Smolenskinin qeyd etdiyi kimi, İ.P.Pavlovun ali sinir fəaliyyəti tiplərinə həsr olunmuş tədqiqatının əsasında hər iki siqnal sisteminin münasibəti məsələsi qoyulmuşdur. O, bir siqnal sisteminin o biri üzərində yalnız nisbi üstünlüyünü qeyd edir.

Ümumiyyətlə götürsək, 2-ci siqnal sistemi (fikri fəaliyyət) 1-ci siqnal sisteminə (obrazlı-emosional fəaliyyətə) nəzərən üstünlük təşkil edir. Bu, mütləq xarakter daşıyır, çünki dil və təfəkkür insanın əmək fəaliyyətində həlledici rol oynayır. Əgər sözü, 2-ci siqnal sistemini S , obrazı, 1-ci siqnal sistemini S' ilə ufdə etsək, həmin asılılığı riyazi formada belə ifadə etmək olar: $S > S'$. Birinci siqnal sisteminin ikinci siqnal sistemi üzərindəki nisbi üstünlüyü (bədii tip) belə ifadə edilə bilər: $S > S' + n$ (burada n - bədii tip nümayəndələri üçün xarakterik

olan emosional və obrazlı görmənin xüsusiyyətlərini bildirir). 2-ci siqnal sisteminin 1-ci siqnal sistemi üzərindəki nisbi üstünlüyü (mütəfəkkir tip) isə belə ifadə edilə bilər: $S+m>S$ (burada m – xarici aləmə mütəfəkkir tip üçün xarakterik olan mücərrəd, sözlü-məntiqi münasibəti göstərir.)

Göründüyü kimi, bir siqnal sisteminin başqası üzərindəki nisbi üstünlüyü məsələsinin 2-ci siqnal sisteminin 1-ci siqnal sistemi üzərindəki mütləq üstünlüyü məsələsi ilə qarışdırmaq olmaz. Əks halda belə bir təsəvvür yaranır ki, bədii tipdə guya intellektual fəaliyyət zəif inkişaf etmiş olur. Bu, ciddi səhv olardı. Bir siqnal sisteminin o biri siqnal sistemi üzərindəki nisbi üstünlüyü yalnız bədii, mütəfəkkir və ya orta tipin təfəkkür tərzində özünəməxsus cəhətlərin formalaşmasını şərtləndirir. İ.P.Pavlov bu xüsusiyyətləri belə xarakterizə edir: *“bəzi adamlar yaxşı düşünürlər, lakin konkret, real surətdə fikirləşmirlər, onlarda birinci və ikinci siqnal sistemləri arasındakı əlaqə xeyli zəifdir; başqaları isə, əksinə, belə ağıllı və məntiqi düşüncələr də, söz arasındakı real təəssüratı, yəni birinci siqnalları görməyə meyl edirlər. Onların xarici aləmlə əlaqəsi birincilərə görə daha yaxşıdır... Onların hər ikisi ağıllıdır, lakin onlardan birinin mühakiməsi gerçəlikdən uzaqdır, o birisi isə gerçəkliyi olduğu kimi əks etdirir.”* İ.P.Pavlova görə, ikinci siqnal sisteminin birinci ilə əlaqəsi mütəfəkkir tipdə zəif, bədii tipdə qüvvətlidir. Orta tipdə isə birinci və ikinci siqnal sistemlərinin hər ikisi eyni dərəcədə inkişaf edir.

Siqnal sistemlərinin inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bu və ya digər tipə mənsub olan şagirdlər qavrayış, təsəvvür və hafizə materiallarından da müxtəlif tərzdə istifadə edirlər. Məsələn, bədii tip nümayəndələri konkret və emosional surətlər

yaratdıqları halda, mütəfəkkir tipə mənsub olanlar yeni surətlər yaradarkən mühakimə yürütməyə daha çox meyl göstərirlər.

Biz məktəbdə yeniyetməlik yaşı dövründə özünün əqli qabiliyyətlərinin inkişafı etibarilə həmyaşıdlarından fərqlənən xeyli şagirdlərlə qarşılaşırıq. Belə şagirdlərin iki tipi diqqəti daha çox cəlb edir: onların bir qismi maraqları və ətrafdakı adamlara münasibəti etibarilə daha çox kiçik məktəbliyə bənzəyir. Dərsi asanlıqla başa düşür, məsələni daha asan yolla həll edir, lakin özünü sadələvh aparır, aşağı qiymət alanda ağlayır, bütün fənnlərlə eyni dərəcədə maraqlanır; digər qismi isə özünü əslində böyük məktəbli kimi aparır: müəllimlərin bir çox məsləhətlərinə əməl etmir, dərsdə bəzən kənar işlərlə məşğul olur, ancaq maraqlandığı fənnə xüsusi diqqət yetirir, həmin fənnə aid əlavə ədəbiyyat oxuyur, xüsusi dəftər tərtib edir.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli adamların bir çoxunu kiçik yaşlarında valideynlər və müəllimlər adi uşaqlar hesab etmiş, hətta onların bir çoxunu “tənbəl”, “qabiliyyətsiz” adlandırmışlar.

Tərbiyə işi sahəsində bu nöqsanlar ondan irəli gəlir ki, biz müəllimlər çox vaxt uşaqların qabiliyyətləri haqqında təkcə təlim müvəffəqiyyətinə görə mühakimə yürüdürük. Halbuki biz qabiliyyətlərin müxtəlif inkişaf variantları olduğunu unuduruq. Psixi inkişafın qeyri-bərabər xarakteri bu sahədə xüsusilə aydın nəzərə çarpır.

Camal Zeynalöglü,
Praktik psixoloq
1991 - ci il.

Mənfi emosiyalar və onların aradan qaldırılmasında özünüələalmanın rolu

İnsan emosiyaları ictimai- tarixi inkişafın məhsulu olub davranışı daxilən tənzim edən proseslərə aiddir: onlar tələbatların təzahürünün subyektiv forması kimi çıxış edir. Emosiyaların inkişafının ali səviyyəsi insanın davamlı hissləridir.

Bu psixi proses bir tərəfdən, insanın instinktləri, digər tərəfdən isə onun biososioloji tələbatı ilə bilavasitə əlaqədardır. Emosiyalar xarici aləm hadisələrinin və daxili vəziyyətin insanın həyat fəaliyyəti üçün əhəmiyyətini əks etdirmək yolu ilə şəxsiyyətin xarici təsirə qarşı fəallığını nizama salır. İnsanda xarici aləm hadisələrinin təsirinə reaksiya vermək etibarlı ilə affekt, emosiya, stress, hiss, ehtiraslar bir növ mühafizə siqnalı rolunu oynayır. Bu cür siqnallarsız insan fəaliyyəti mümkün olmazdı. İnsanın emosiyaları getdikcə zəifləyir, bunların əvəzinə ictimai, etik, estetik hisslər inkişaf edir.

Bəs mənfi emosiyalar nədir? Mənfi emosiyalar necə yaranır? Onların insana təsiri nə ilə nəticələnə bilər? İnsanda mənfi emosiyaları aradan qaldırmaq mümkündürmü? Biz bu suallara cavab verməyə çalışacağıq. Bunun üçün biz müxtəlif mənbələrə müraciət etməli olacağıq.

Maksim Qorki deyirdi: *“Kədər - qiymətdən düşmüş fonda.”* Doğrudan da, dərdlə, fəlakətlə üz-üzə gəlmiş adamlar fəaliyyətsiz olurlar. Onlar nəinki təkcə fiziki cəhətdən lazımı qədər iş görə bilmir, adətən onların düşünmə qabiliyyəti

də zəifləyir, çünki əzələlərində, beyinlərində damarlar daralmış olur. Ağır dərdə düşər olan adamın əli heç nəyə yətmir.

İnsan sonsuz ümitsizliyə qapılındaq, dərddi dözülməz olanda-dinmir, onun nə danışığını, nə şikayətini, nə də iniltisini eşitmək olur.

Təsadüfi deyildir ki, antik dövrün müdrik adamları belə demişlər: ***“Yalnız kiçik dərd danışa bilir, böyük dərd dilsiz olur.”***

Dərdi böyük olan adam özünə qapılmamalı, dərd əlində aciz qalmamalıdır. İ. Talıbov mənfi induksiya yaratmağı məsləhət görürdü, baş-beyin qabığına yeni, daha güclü qıcıq mərkəzi yaratmaq lazımdır ki, insanı əldən salan mənəbəyə qalib gəlsin. Toplanmış mənfi emosiyaları söndürmək, onlardan yaxa qurtarmaqla yüngülləşmək lazımdır.

Emosiyaların isə qanunu belədir: madam ki, emosiyalar toplanıb, o, mütləq boşalmalıdır. Bəzən bu boşalma və yüngülləşmələr çox gözlənilməz formalar alır.

Akademik P.K.Anoxin deyirdi ki, insan yaranmış emosiyayı, xüsusən bu emosiya baş-beyin qabığı ilə əlaqədar olduqda, adətən, saxlamaq iqtidarında deyil. Emosiyanın zahiri əlamətlərini (məsələn, göz yaşını) boğmaq, saxlamaq mümkün olsa da, damarların spazmanı, ürəyin döyünməsinə dayandırmaq qeyri-mümkündür.

Cinayətlərin istintaq metodları da buna əsaslanır. Dolayısı dəlillər təqdim edildikdə öz cinayətini danan canı zahiri əlamətlərlə deyil, nəbzinin, tənəffüs ritminin, qan təzyiqinin dəyişilməsi ilə özünü bürüzə verir.

Məşhur təyyarə sınaqçısı Marina Popoviç danışırdı ki, bir dəfə uçuş zamanı təyyarəni idarə etmək mümkün olmur və o sürətlə yerə enməyə başlayır. Marina və təlimatçı özlərini

itirmir, çətinliklə də olsa təyyarəni xilas etməyə nail olurlar. Marina çox sevinir, zarafat edir, gecə yuxuda isə, onda qısamüddətli də olsa, ağır sinir pozğunluğu baş verir.

Emosional boşalma, yüngülləşmə bəzən çox baha başa gəlir və qorxulu nəticələrə gətirib çıxarır. Qətl yerinin, qatili özünə “cəlb etməsi” haqqında hamı eşidib. Təcrübəli xəfiyyələr bilirlər ki, cani cinayət yerinə getməyincə sakit olmayacaq. Buna görə də pusquda durub onu ifşa edirlər.

Deməli, toplanmış mənfi emosiyaları cilovlamaq, saxlamaq çətinlikdir. Buna yalnız möhkəm iradəli adamlar nail ola bilirlər.

Ən yaxşı yüngülləşmə üsulu-məqsədə çatmaqdır. Lakin buna hamı həmişə nail ola bilmir. Bu halda gərgin əzələ fəaliyyəti, maraqlı iş, kitablar, musiqi köməyə çata bilər.

Musiqi-emosiyaları, həyəcanı dağıdan, yüngülləşdirən ən yaxşı vasitə olub, insana güclü təsir göstərir. Musiqi xeyirxah hisslər oyatmaqdan əlavə, həm də “ürəkdən sanki od çıxarır”, dərdi qovur, yorğunluğu çıxarır. Fizioloji tərəfinə gəldikdə isə musiqi damarların genişlənməsinə fəal kömək göstərir.

Yapon mütəxəssisləri müəyyən etmişlər ki, fəhlənin əhvali-ruhiyyəsinin əməyin məhsuldarlığına çox böyük təsiri var. Əgər sex rəisi gülümsəməyi bacarmırsa onu işdən çıxarırlar. O, əlindən gələni edir ki, fəhlə həvəslə, nikbin əhvali- ruhiyyə ilə işləsin və çoxlu qazanc gətirsin. Bəs bizdə necə? Məncə bunu şəhr etməyə ehtiyac yoxdur.

Hər cür mənfi emosiya zamanı orqanizmdə hormonlar, o cümlədən adrenalin hasil edilib qana daxil olur, həmin adrenalin damarları daraldır, qan təzyiqini yüksəldir, energetik prosesləri fəallaşdırır.

Mənfi emosiyalar güclü sarsıntılar əmələ gətirməsin deyə, emosiyaları zəiflətmək yolu ilə artıq hormonları sərf etmək

lazımdır. Məsələn, birinin ən yaxın adamı həlak olubsa, doyunca ağlamağı məsləhətdir, əks təqdirdə “göz yaşları ilə ifadə olunmayan dərd başqa orqanları ağladır”, başqa sözlə desək, ürək damarlarının sıxılması həyat üçün təhlükə törədir. Viktor Hüqo yazırdı: **“Göz yaşları həmişə nəyi isə yuyub aparır və təskinlik gətirir.”**

Emosiyalar uyğunlaşdırıcı kimi də mühüm rol oynayır. Emosiyaların tədqiqi ilə məşğul olan professor P.V.Simonovun verdiyi tərifə görə: **“Emosiya-xüsusi sinir aparatı olub, həyatda məqsədə çatmaq yolları və üsulları haqqında kifayət qədər dəqiq məlumat olmadıqda nə cür hərəkət etmək barədə beynə kömək edir”.**

Uzun müddət belə hesab edirdilər ki, “emosiya mərkəzləri” beyinin dərin mərkəzlərində yerləşir, lakin son vaxtlar müəyyən olunmuşdur ki, emosional reaksiyalarda böyük yarımkürələrin qabığı da mühüm rol oynayır. Sol yarımkürə-müsbət, sağ yarımkürə isə mənfi emosiyalarla bağlıdır. Deməli, sağ yarımkürə emosional məsələlərə “baxır”, yəni xarici aləmi obrazlarla qavrayır, sol yarımkürə isə məntiqi təfəkkürlə “məşğul olur.”

Professor Ə.S. Bayramovun hiss və emosiyaya verdiyi tərifə nəzər salaq: **“Hiss və emosiya insanın dərk etdiyi cisim və hadisələrə, başqa adamlara, həmçinin özünün rəftar və davranışına, fikir və arzusuna bəslədiyi münasibəti ifadə edən psixi prosesdir.”**

Deməli, hər kəsin emosiya və hissləri onun özünə, ətraf aləmə bəslədiyi və məxsusi səciyyə daşıyan şəxsi münasibətidir. İnsanın emosiya və hisslər aləmi çox rəngarəng və mürəkkəbdir. Bu həqiqətdən də belədir.

Emosiyalar özü özlüyündə mühüm məsələ deyil, müəyyən emosional vəziyyəti yaradan tələblər, səbəb və məqsədlər mühümdür. Buna görə də yalnız düşünülmüş, insan üçün faydalı olan tələbləri inkişaf etdirmək lazımdır.

Mənfi emosiyalar şər qüvvələrlə mübarizəyə yönəldilibsə, yaxud da əzablı yaradıcılıq axtarışlarına xidmət edirsə yaxşıdır. F.Dostoyevski deyirdi: *“Gənc qəlbi kədər-ləndirməkdən qorxmayın, bu, onu nəcibləşdirir.”* Əlbəttə, gecəni səhərədək xəstə anasının yatağı qarşısında keçirən uşağın dərinədən doğan mənfi emosiyalar bizim üçün azğın sərxoşun şadlıqdan yaranan müsbət emosiyalarından həmişə qiymətli olacaq.

Emosiyalar-enerjinin səfərbər olması üsuludur. Emosiya olmadıqda insan sönükləşir, fəaliyyətdən düşür və passivləşir. Necə deyərlər, emosional küt adamlar heç nəyə reaksiya göstərmir. Heç bir şeyə reaksiya göstərməmək, reaksiyalara laqeydlik isə ən azı insani fəlakətdir.

İnsan üçün ən dəhşətli şey - gözləri açıq ikən yatmış adama çevrilməkdir. Əgər biz hamı üçün xoşbəxt həyat arzulayıırıqsa, adamlar arasında mütləq xeyirxahlıq, qardaşlıq münasibətlərinin bərqərar olmasına, kin, paxıllıq və eqoizm kimi mənfi halların qarşısının alınmasına nail olmalıyıq.

Bunun zəruri olduğunu yalnız sosial baxımdan izah etmək düzgün olmazdı. Bunun hələ fizioloji tərəfi də var.

Kin insanda bir çox gözəl keyfiyyətləri öldürür, qəlbini qaraldır, ağılı kütləşdirir, istedadını isə zəiflədir.

A.Mitskeviç yazırdı: *“Qəzəb, kin - gücsüzlüyün silahıdır”. Təbiət zəhəri sürünənlərə vermişdir. Güclülərin ona ehtiyacı yoxdur.”*

İdarəetmədə yalvarış və ya söyüşlə iş getməz, işi bacarıqla təşkil etmək lazımdır. İ.P. Pavlovun dediyi kimi, hər bir işdə ardıcılıq, təvazökarlıq və ehtiras olmalıdır. Əməyə yaradıcılıq, poeziya elementləri daxil etmək lazımdır ki, adama yorğunluq deyil, sevinc gətirsin.

Mənfi emosiyalar insanların daxilində təlatümə gəlməkdən əlavə, onların zahiri simasında da əks olunur. Məsələn, qəzəb emosiyasında dişlər qıcıyır, gözlər parlayır, ağrı və dərd təsirindən qaşlar ortadan çatılır, heyrət hissi gözləri və ağız açmaqla ifadə olunur, etinasızlıq zamanı isə baş bir yana dönür və aşağı dodaq sallanır.

Qəddarlığı ilə dünyada məşhur olan tarixi şəxsiyyətlərdən biri Napoleon haqqında bir misalı gətirmək istərdim. Deyirlər Napoleonun “polad kimi soyuq” gözləri parıldayanda, hətta ən qorxmaz adam olan Lann da titrəyərmiş. Nə üçün?

Gözün parıldaması - emosiyanın toplanmasını göstərir, toplanmış emosiya isə, bildiyimiz kimi, mütləq özünə çıxış yolu tapmalıdır.

Mehtər oğlu olan və Bonapartın həyatını iki dəfə xilas etmiş Lannın qorxmasına səbəb korsikalı sərkərdənin acığını bir adama tökəndə çox amansız olmasını bilməsi idi. Afrikanın şimalında Abukir yaxınlığındakı vuruşmaları xatırlayaq, burada on beş min türk əsgəri sahilə çıxmışdı. Napoleon onların on beş minini də qırdırmışdı. Halbuki bunların çoxunu əsir almaq da olardı.

Materialist filosofların affektlər haqqında baxışlarında mütərəqqi fikirləri özündə inkişaf etdirərək qeyd etmişdilər ki, affektlər, hisslər, emosiyalar və ehtiraslar idarə oluna bilər və hökmən idarə olunmalıdır. Əxlaq tərbiyəsinin qarşısında duran vəzifə heç də bütün hiss və ehtirasları boğmaq, cilovlamaq,

ölgünləşdirmək deyil, onları tərbiyə etdirməkdir, inkişaf etdirməkdir, yalnız o affektləri, emosiya və ehtirasları həqiqətən boğmaq, cilovlamaq lazımdır ki, bunlar son nəticədə insanı alçaltmasın, onu fiziki və mənəvi cəhətcə şikəst edib eybəcər hala salmasın. İnsanın əzəməti, qüdrəti və böyüklüyü məhz onun öz affektlərini, hiss və ehtiraslarını idarə edə bilmək qabiliyyətinə malik olmasındadır. Bu qabiliyyət yalnız insana məxsus qabiliyyətdir. Məhz bu baxımdan özünüələalma qabiliyyəti insanın əldə etdiyi ən yüksək mənəvi nemətdir. Özünüələalma emosiyaları ram etmək bacarığıdır. Yalnız özünü hər şəraitdə ələ almağa qadir olan adamlar dağ kimi sarsılmaz olurlar. Affektlərini idarə edə bilməyib, bunların quluna çevrilmiş adamlar, stress vəziyyətinə düşər olmuş adamlar dünyada ən bədbəxt adamlardır.

Böyük alman filosofu Hegel yazmışdır: ***“Dünyada heç bir böyük nailiyyət ehtirassız əldə edilməmişdir.”***

Alman yazıçısı Jan Polun nəzərinə, ***“insan həm ehtiraslara, həm də bunları idarə etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır.”*** Məşhur amerika yazıçısı Cek London isə yazmışdır: ***“Əbədi, lakin yuxulu planet olmaqdan, qoy parlaq meteor olum!”***

Məşhur ingilis ədəbiyyatşünası Con Kollinz yazırdı: ***“Yalnız iki ehtiras bizə həzz vermir- bunlardan biri paxıllıq, digəri qorxudur.”*** Jan-Jak Russoya görə, ***“ehtiraslar qızğın olduqca onları idarə etmək zərurəti də bir qədər artıq olur.”***

Ən hirsli vaxtda belə özünü ələ ala bilmək, öz hərəkətlərinin, dediyin sözlərin mənasını və labüd nəticələrini dərk edə bilmək, insanın “ruhu sağlamlığının” mühüm şərtidir. Əxlaqi təcrübə göstərir ki, hirsli, qəzəbli bir vaxtda düşünülməmiş edilən bir hərəkət və deyilən bir sözü güllə ilə

müqayisə etmişlər. Atılan gülləni geri qaytarmaq mümkün olmadığı kimi, deyilən sözü də geri qaytarmaq mümkün deyildir.

Özünüələalma eyni zamanda əxlaqi azadlığın təzahürüdür, mənəvi sərbəstliyin mühüm göstəricisidir. İnsanın ən çətin, ən mürəkkəb şəraitdə özünü ələ ala bilməsi, öz coşğun ehtiraslarını boğa bilmək dərəcəsi eyni zamanda onun əxlaqi azadlığının, mənəvi muxtariyyatının dərəcəsidir.

Bir sözlə, insan idarə edəndən idarəolunana, özünə ağılıqdan öz ehtiraslarının köləsinə çevrilir. Əbəs deyilməmişdir ki, ən böyük qələbə insanın öz üzərində qazandığı qələbədir. Biz heç vaxt unutmamalıyıq ki, ən çətin vəziyyətdə özünü ələ almaq əxlaqi igidlikdir və bu cür igidlik hamıya müyəssər ola bilər. Bunun yeganə açarı özünü dərinədən dərk etməkdən, sözün əsil mənasında özünə ağa olmaq qabiliyyətini qazanmaqdan ibarətdir.

Öz emosiyalarını idarəetmənin yolu insanın iradəsindən, özünü dərk etməsi üzərindən keçir. Əsəb proseslərinin insanın özü tərəfindən idarə edilməsi, tənzim edilməsi qabiliyyətini ağıl və iradə vasitəsilə yüksəltmək lazımdır. Hər bir kəs bu sahədə öz üzərində məşq etməli, çalışmalıdır. Məhz özünü, öz əsəblərini tənzim etmək yolu ilə artıq həyəcanları, emosiyaları vatında sakitləşdirməyi vərdiş halına keçirmək lazımdır.

Bu işlə əsasən psixoprofilaktika məşğul olur.

Psixoprofilaktika - insanın özünü dərinədən dərk etməsi, bunun əsasında öz emosiyalarını idarə edə bilməsini təbliğ edir; ailədə, kollektivdə özünü son dərəcə mədəni apara bilmək qabiliyyətini, düşünərək yüz ölçüb bir biçdikdən sonra danışmağı təbliğ edir; evdə və işdə tam mehribanlıq, qayğıkeşlik, qarşılıqlı hörmət və ehtiram şəraiti yaratmağı, bir

sözlə, stress vəziyyəti törədə biləcək bütün halları aradan qaldırmağı öyrədir. Unutmaq olmaz ki, başqalarını əsəbləşdirən, başqasının qəlbinə toxunan, öz sözləri və hərəkətləri ilə başqalarında stress vəziyyəti yaradan, başqasını incitməkdən sadiscəsinə həzz alan adam irəlicədən özünü əsəbləşməsi, psixi xətər alması, mənəvi cəhətdən narahat olması üçün şərait yaradır. Belə adamların hərəkəti içində olduğu gəmini batırmağa cəhd edən divanənin hərəkətinə bənzəyir və düşünülür ki, gəmi qəzaya uğradıqda başqa sərnəşinlərlə birlikdə o, özü də məhv olacaqdır.

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, mənfi emosiyaları aradan qaldırmaq üçün ancaq insanın özünü dərinləndirən dərketməsi və öz fəaliyyətini nizamlamaq üçün iradə qüvvəsi lazımdır.

Camal Zeynalıoğlu,
Praktik psixoloq
1992 - ci il.

Kollektivdə konflikt şəraitinin aradan qaldırılması

Kollektivin sosioloji inkişafına uyğun olaraq şəxsiyyət-lərəarası münasibətlərin tənzim edilməsi çox mürəkkəb, lakin əhəmiyyətli və ən vacib məsələdir.

Kollektivdə konfliktin əsasını qrupun müəyyən üzvləri arasında müxtəlif səviyyələrdə dərk edilən obyektiv və subyektiv ziddiyyətlər təşkil edir.

Konfliktə girən adamlar onu həmişə emosional halətlər fonunda həll etməyə təşəbbüs göstərirlər.

Bəs *konflikt şəraiti* özü nə deməkdir? Konflikt şəraiti dedikdə konfliktin özü ilə yanaşı, onu şərtləndirən bütün səbəblər və şərtlər nəzərdə tutulur.

Ən başlıca məsələ konfliktin mənəvi məzmunundadır, konstruktiv, yaradıcı, işgüzar xarakter daşımındadır. Bu cəhətdən konflikt konstruktiv və destruktiv funksiyalar daşıyır.

Konfliktin konstruktiv funksiyası onda ifadə olunur ki, o, kollektivin inkişafının mənbəyinə çevrilir, yeni məqsədlərin, normaların və s. yaranması ilə nəticələnir. Əgər konflikt kollektivdə qarşılıqlı münasibətləri pozur, qrup həmrəyliyi aşağı salırsa, sərvət meyllərinin vəhdətini zəiflədirsə, bu zaman o, özünün funksiyasına görə destruktiv xarakter kəsb edir.

Konstruktiv konfliktlər, adətən, prinsipial mübahisələr, müzakirələr, disputlar, destruktiv konfliktlər isə xırda çəkişmələr, dedi-qodular, qalmaqallar və s. formalarda təzahür edilir.

Konfliktin xarakteri qrupun (kollektivin) inkişaf səviyyəsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Hər bir qrup və ya kollektivdə konflikt üfüqi xətt üzrə - xidmət vəzifəsinə görə bərabər mövqeyə malik olan işçilər, şaquli xətt üzrə - xidmət vəzifəsinə görə müxtəlif mövqeyə malik olan işçilər arasında yarana bilər.

“İşçi-işçi” tipli konfliktlər üfüqi konfliktlərə, **“işçi-rəhbər işçi”** və ya **“işçilər-rəhbər işçi”** tipli konfliktlər isə şaquli istiqamətli konfliktlərə misal ola bilər.

Konfliktin müxtəlif tipləri mövcuddur. Buraya əsl konflikt, təsadüfi konflikt, qarışıq konflikt, səhv başa düşülən konflikt, yalançı konflikt, latent (gizli) konflikt və s. daxildir. Bu konfliktlər mahiyyət etibarilə ya işgüzar, ya da şəxsiyyətlərarası konfliktlər kimi meydana çıxırlar.

Bəs görəsən kollektivdə konflikt şəraiti hansı səbəblər üzündən yaranır? Müşahidələr göstərir ki, kollektivdə konflikt şəraitinin yaranması əksər hallarda rəhbər işçinin idarəedici-təşkilati iş sahəsindəki səhvlərindən irəli gəlir. Buna görə də rəhbər işçinin insanları idarəetmə sənətinin mükəmməl öyrənməsi, sosiologiya, psixologiya və pedaqogika sahərində öz biliklərini genişləndirməsi zərurətdir.

Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir kollektivə rəhbərlik edən şəxsdən soruşanda ki, bu kollektivə rəhbərlik edə bilərsinizmi? Əksər şəxslər bu suala tərəddüd etmədən, düşünmədən “bəli” cavabını verirlər. Çünki onu bu zaman düşündürən kollektivin qayğıları deyil, daha çox **“əlimin altında filan qədər işçim var”** xəyalı olur. Buna görə də **“təzə rəhbər”** abı-havası” gedəndən sonra kollektivdə narazılıq toxumları cücərməyə başlayır. Bu narazılıqlar böyüyərək iri həcmli konfliktlərə çevrilir.

“İşçi-rəhbər işçi” səviyyəsində konfliktlər, adətən, işçinin vətəndaşlıq, xidmət və şəxsi mövqeyi və nüfuzunun rəhbər işçi tərəfindən gözlənilməməsi şəraitində meydana çıxır.

İşçinin vətəndaşlıq mövqeyi (hüquqi qanunlarına uyğun olaraq onun şəxsiyyət kimi hüququnun, ictimai ləyaqətinin gözlənilməsi) rəhbər işçidən yüksək hüquq mədəniyyəti tələb edir. İşçinin xidmət mövqeyi də rəhbər işçidən çox asılıdır. O, işçinin xidmət funksiyalarını dəqiq müəyyənləşdirməli, onun işi üçün zəruri şərait yaratmalı, peşə biliklərini artırmağa və qabaqcıl əmək üsullarına yiyələnməyə kömək etməlidir. İşçinin şəxsi mövqeyinin, xüsusilə hörmət və nüfuzunun möhkəmləndirilməsinə də rəhbər işçi həmişə qayğı ilə yanaşmalıdır. Bunlardan hər hansı birinin nəzərə alınmaması işçinin rəhbər işçiyə münasibətinin dəyişilməsinə səbəb olur və tədricən “işçi-rəhbər işçi” tipli konflikt şəraitinin yaranması ilə nəticələnir.

Konfliktlərin meydana çıxmasında kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi sahəsində yol verilən nöqsanlar mühüm rol oynayır. Nisbətən yüksək vəzifə tutmaq üçün işçinin iddiası da həmin səbəblər içərisində əsas yer tutur.

Konfliktin **sosial-psixoloji səbəbləri də müxtəlifdir**. Məsələn, **“işçi-işçi”** səviyyəsində meydana çıxan konfliktlərin bir çoxu işçilərin psixofizioloji, sosial-psixoloji və sosial-ideoloji baxımdan bir-birinə uyuşa bilməməsi zəminində meydana çıxır. Özlərinin müəyyən fiziki keyfiyyətlərinə, xarakterinə, marağına və ya sosial qiymətlərinə görə bir-birilə “uyuşmayan” iki işçi arasında bu tipli konfliktlərin olması zəruridir.

Konfliktin hər bir iştirakçısı konflikt vəziyyətini özünəməxsus şəkildə təsəvvür edir:

- a) konflikt iştirakçılarının özləri (öz motivləri, məqsədləri, imkanları və s.) haqqında təsəvvürləri;
- b) əks tərəf (onun motivləri, məqsədləri, imkanları və s.) haqqında təsəvvürləri;
- c) konfliktli münasibətin baş verdiyi mühit haqqında təsəvvürləri.

Aparılan sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, konflikt iştirakçılarının mümkün hərəkətləri onların konflikt vəziyyəti haqqındakı təsəvvürləri ilə bilavasitə bağlıdır. Konflikt iştirakçıları öz hərəkətlərinin nəticələrini dərk etdikcə, onların konflikt şəraiti haqqındakı təsəvvürləri də dəqiqləşir.

Rəhbər işçi konflikt şəraitini təhlil edərkən onu realistcəsinə qiymətləndirməli və ondan düzgün **çıxış yollarını arayıb tapmalıdır**. Bunun üçün aşağıdakı cəhətlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır:

a) konfliktin yaranması üçün bəhanə kimi istifadə olunan halları fərqləndirmək, konfliktin əsas səbəblərini müəyyən etmək (konfliktin iştirakçıları, adətən, onun səbəblərini müxtəlif yollarla gizlədir);

b) konfliktin “işgüzar (obyektiv) zonasını” müəyyən etmək.

Konfliktin nə dərəcədə (tutaq ki, işin təşkili, nə dərəcədə isə konfliktə girən şəxslərin) kollektivdəki işgüzar və şəxsi münasibətləri ilə əlaqədar olduğunun müəyyən edilməsi sosial-psixoloji baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu, eyni zamanda həm şəxsiyyətlərarası konfliktin xarakterini müəyyən etmək, həm də onun təsir sahəsini qismən məhdudlaşdırmaq imkanı verir.

c) adamların konfliktə girməsinin subyektiv motivlərini aydınlaşdırmaq (bunun üçün işçilərin xüsusilə son dövrdə

həyat yolunu bilmək, onların maraqlarını, tələbatlarını və s. öyrənmək zəruridir);

d) konflikt iştirakçılarının konkret hərəkətlərinin istiqamətini müəyyən etmək.

Hər bir kollektivdə konflikti vaxtında və obyektiv surətdə aradan qaldırmaq üçün həmin kollektivin rəhbəri təsirli tədbirlər görməlidir.

Təəssüf ki, indiki şəraitdə rəhbər işçi öz öhdəsinə düşən işin icrasını yerinə yetirmək əvəzinə, kollektiv arasında məqsədyönlü konfliktlərin yaranmasına şərait yaradır, kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin pozulmasına çalışır. Bu da kollektivi işgüzar zonadan uzaqlaşdırır, onların fikir birliyinin zəifləməsinə səbəb olur. Kollektivdə bu cür münasibətlərin yaranması rəhbər işçiyə sərf edir. Bu cür rəhbər işçiləri kollektiv qayğılardan daha çox şəxsi ambisiya düşündürür.

Kollektivdə hər bir işçinin mədəni səviyyəsini nəzərə almaq lazımdır. İşçilərin mədəni səviyyəsi aşağı olduqda, hətta öz-özlüyündə çox əhəmiyyətli olan işgüzar konfliktlər belə, asanlıqla məhdud şəxsi konfliktlərə çevrilir. Çalışmaq lazımdır ki, kollektiv üzvləri bütün hallarda bir-birinə səmimi hörmət etsinlər, bir-birinin insanlıq ləyaqəti və nüfuzu ilə hesablaşsınlar, asanlıqla kiçilməsinlər, prinsipial olmayan məsələlərdə güzəştə gedə bilmək əzminə malik olsunlar.

Kollektivdə sosial-psixoloji iqlimin optimallaşdırılması üçün konfliktin müsbət imkanlarından məharətlə istifadə etmək lazımdır.

Camal Zeynalıoğlu,
Praktik psixoloq
1992 - ci il.

Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi

Təlim prosesinin əsas məqsədi bilik verməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün təlimin bütün üsullarından səmərəli istifadə etsək də, çox vaxt təlim prosesində yüksək göstəricilərə nail ola bilmirik. Bunun səbəbini bəziləri şagirdlərdə, bəziləri müəllimlərdə, bəziləri isə təlim üsullarının indiki dövrdə şagird və müəllimlərin tələbatını lazımi səviyyədə ödəyə bilməməsində görmək olar. Bəziləri də təlim üsullarının müvəffəqiyyətli həyata keçirilməsinə mane olan əsas səbəblərdən birini də sosial amillərdə görürlər. Müəyyən mənada bu fikirlə razılaşmaq lazımdır.

Lakin biz təlim prosesində qazandığımız müvəffəqiyyətsizliyin əsas səbəblərini təlimin psixoloji mexanizmlərini, onu psixoloji cəhətdən necə idarə etməyi, şagirdin psixi inkişafında təlimin nə kimi rol oynadığını bilməməyimizdən irəli gəlir.

Əksər hallarda isə ayrı-ayrı şagirdlərin idrak imkanlarını müəyyənləşdirməkdə çətinliklərlə rastlaşmalı oluruq.

Aparılan tədqiqatlar, müşahidələr göstərmişdir ki, uşaqların idrak imkanları mövcud proqramların nəzərdə tutduğundan çox-çox genişdir.

Məlumdur ki, uşağın bilik əldə etmək imkanları çox geniş olsa da, hədudsuz deyildir. Təlimin son nəticəsi, heç şübhəsiz, təkcə xarici amillərlə deyil, həm də daxili amillərlə şərtlənir. Bu iki amil vəhdət təşkil etdikdə təlim müvəffəqiyyətlə nəticələnir.

Biz indiyə kimi “nəyi öyrətmək?” və “necə öyrətmək?” tədris prosesində müəllimin qarşısına çıxan bu iki suala təlim prinsiplərindən çıxış edərək cavab verməyə çalışmışıq.

Ancaq bütövlükdə “öyrənmə” özü nədir? sualına bəzən lazımı cavab tapa bilmirik. Deməli, biz əvvəlcə “öyrənmə”nin özünü öyrənməliyik, sonar da onu şagirdlərə öyrətməliyik.

Öyrənmə çətin, psixi prosesdir. Onun çətinliyi həm daxili(psixi), həm də xarici (fiziki) amillərdən asılıdır. Bu asılılığı görə bilmək, onu təlim prosesində lazımı məqsədə istiqamətləndirmək üçün müəllimdən nəinki yüksək bilik, pedaqoji ustalıq, həm də yüksək psixoloji hazırlıq imkanlarına malik olması tələb olunur. Müəllimlərimiz təlim prosesində psixoloji çətinlikləri aradan qaldırılmasında düzgün üsullardan istifadə edə bilmirlər. Daha doğrusu, bu çətinlikləri aradan qaldırılmasınının real yollarını bilmirlər.

Öyrənmə bilməməzlikdən biliyə doğru gedən uzun prosesdir.

Məlumdur ki, təlim prosesində iki tərəf iştirak edir.Yəni öyrənənlə öyrədən arasında qarşılıqlı təsir, əlaqə yaranır. Öyrədənin vəzifəsi müəyyən bilikləri, müəyyən informasiyaları uşaqlara çatdırmaqdır. Ancaq biz bir cəhəti nəzərə almalıyıq ki, hazırkı dövrdə məktəblərdə təlim prosesində qarşılıqlı münasibətdə olan iki tərəfdən ən çox fəallıq göstərəni öyrədəndir.Təlim prosesində ən çox müəllim özü işləyir, şagirdlər isə əksər hallarda biliyi “hazır şəkildə” alırlar.Bu ondan irəli gəlir ki, mövcud təlim sistemi daha çox illustrativ-izahat prinsipinə istinad edir. Bu sistem şagirdlərə müəyyən bilikləri mənimsətmək, onlara bir sıra vərdişlər aşılamaq imkanı versə də, əqli inkişafa təsir cəhətdən istənilən müvəfəqqiyyət əldə etmək olmur. Bir sıra müəllimlər təlimin

başlıca vəzifəsini onda görürlər ki, şagirdlər müvafiq dərslərdəki təlim materiallarını oxuyub yadda saxlaya bilsinlər, sorğu zamanı isə yadda salmağa çətinlik çəkməsinlər. Hətta bəzən dərs soruşularkən uşaq təlim materialını asanlıqla yadda sala bilmədikdə, olduğu kimi danışmadıqda, bəzi müəllimlər şagirdlərdən mətni neçə dəfə oxuduğunu soruşur, onu bir neçə dəfə təkrar oxumamaqda təqsirləndirirlər. Bəzi müəllimlərimiz isə əzbərçilik üsulundan hələ də istifadə edirlər.

Əlbəttə, belə təlim üsulları müəyyən cəhətdən uşağın zehni inkişafına, onlarda hafizənin dəqiqliyinə xeyli təsir göstərir. Ancaq hər hansı bir xüsusiyyətin birtərəfli inkişafı, heç şübhəsiz, təlimin ümumi vəzifəsi hesab edilə bilməz. Məhz buna görə də, belə bir yanaşma tərzində uşaqlarda ümumiləşmiş bilik və bacarıqların təşəkkülünə, təfəkkürün inkişafına gətirib çıxara bilmir. Yaxşı halda belə bir təlim şəraitində müəyyən biliklər hafizədə möhkəmləndirilə bilər. Bu zaman uşaqlarda müəyyən məsələləri həll etməyə yönəlmiş olan axtarış səciyyəli əməli və fikri fəaliyyət, müstəqil hərəkət, müstəqil düşüncə lazımınca inkişaf edə bilməz. Belə uşaqlar axtarış aparmaya, hər şeyi müstəqil surətdə həll etməyə cəhd göstərmirlər. Onlar ən yaxşı halda, müəyyən tapşırıqların passiv icraçısına çevrilirlər.

Biz təlim prosesində şagirdlərin daxili tələbatlarını və eləcə də onların özlərinin əsas məqsədə yönəlmiş fərdi idrak motivlərini nəzərə almadan bilik verməyə cəhd göstəririk. Bu halda bilik müəllim tərəfindən hazır şəkildə verilir, şagirdlər isə informasiyaları passiv şəkildə qavrayırlar. Bu cür bilik səmərəsiz bilikdir.

Bilik təlim prosesində şagirdin əsas idrak motivinə çevrilməlidir. Bunun üçün şagirdi (subyektiv) fəallığa təhrik etməkdən ötrü onun emosional vəziyyətini bilmək lazımdır.

Biz şagirdlərə hər hansı materialı öyrədərkən onların bilik səviyyəsi ilə verdiyimiz bilik arasındakı fərq olan psixi gərginliyi də nəzərə almalıyıq. Bilmək lazımdır ki, müəllimin verdiyi bilik məqsədayönəlmiş psixi gərginlikdir. Digər tərəfdən də təlim prosesində ümumilikdə müqavimət göstərən sosial amil olan maneələrin də mövcudluğunu nəzərə alsaq, öyrətmənin nə cür çətin proses olduğunu anlaya bilərik.

Bilik əldə etmək şagirdə daxili tələbata çevrildikdə bu zaman həmin şagirdə idrak passiv səciyyə daşmır.

İdrak insan şəxsiyyətinin bütün cəhətlərinə nüfuz edir. Bu da ondan irəli gəlir ki, idrak, hər şeydən əvvəl, fəaliyyətdir. Burada xarici informasiyalar sadəcə olaraq əks etdirilmir. İdrak passiv proses deyil, sosial cəhətdən şərtlənən və şəxsi səciyyə daşıyan fəal prosesdir. Deməli, idrak nəinki öz tərkibinə müxtəlif səviyyəli inikas proseslərini, həm də şəxsiyyətin bütün tələbatlar- motivasiya sistemini də daxil edir.

Demək, bir halda ki, idrak fəaliyyətdir, hər bir fəaliyyətə xas olan bir sıra cəhətlər ona da aiddir. Buraya fəaliyyətin motivi, məqsədi, təqdim edilmə xüsusiyyətləri, fəaliyyətin icra edilməsinin yol və vasitələri daxildir.

Burda ilk növbədə idrakla motivasiya arasındakı qarşılıqlı münasibətə diqqət yetirmək vacibdir. Bu halda müəllim motivin psixoloji mahiyyətini bilməlidir. Bunu bir misalla izah edək.

Görürsən ki, bir şagird çox böyük ciddi-cəhdlə müəyyən fənnə aid proqram materialını səylə oxuyub öyrənməyə can atmır. Bu halda onun idrak fəaliyyəti həm müəyyən obyektə-

müəyyən fənnə yönəlmiş olur, həm də burada xüsusi fəallıq, ilk növbədə, idrak fəallığı nəzərə çarpır. Lakin biz bu zaman məsələnin hələ zahiri tərəfini görürük. Qarşıya belə suallar çıxır: görəsən bu şagirdi belə bir fəallığına təhrik edən səbəb nədir? Görəsən səbəb birdir, yoxsa çoxdur? Həmin səbəb keçicidir, yoxsa davamlıdır; təsadüfüdür, yoxsa zəruridir?

Burada şagirdi idrak fəallığına təhrik edən səbəblər çox ola bilər (əlaçı olmaq, öz üstünlüyünü sübut etmək, fənni sevmək, müəllimə hörmət, valideynləri qarşısında və ya ictimai borcunu yerinə yetirmək və s.). Təhrikedici, fəallıq doğuran amillər həm də qısamüddətli və keçici ola bilər. Bu hallarda idrak fəaliyyətinin müxtəlif cəhətlərdə motivləşməsi nəzərdə tutulur.

Motivləşmə dedikdə orqanizmi fəallaşdıran və həmin fəallığı istiqamətləndirən təhriklər nəzərdə tutulur.

Təlim prosesində ikinci situasiya şagirdlərin həvəsindən, marağından asılı olaraq onlara müstəqil informasiya verilməsidir. Bu halda əgər informasiya müstəqil həyata keçirsə, şagird informasiyanın selektoru, qurulan generatoru kimi çıxış edir. Adətən bu zaman şagird fəaliyyətinin motivləşməsinin obyektini - məqsədini özü seçir.

Motivləşmədəki fərq fəaliyyətin səmərəliliyinə qabiliyyətlər sahəsindəki fərqdən daha çox təsir edir. İcra fəaliyyətin düzgün motivləşməsi şagirdin bütün potensial qüvvələrini səfərbər etməyə imkan verir və davamlı iradi cəhd göstərmək sayəsində fəaliyyəti daha müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməyə kömək olur.

Belə ki, bəzi hallarda orta qabiliyyət səviyyəsinə malik olan şagird istər təlim fəaliyyətində, istərsə də icra

fəaliyyətində daha istedadlı, lakin düzgün təşkil edə bilməyən şagirddən yüksək nəticə əldə edir.

Hər bir fəaliyyət həmişə müəyyən məqsədlə bağlıdır. Əgər şüurlu surətdə dərk olunmuş məqsəd yoxdursa, onda fəaliyyət də yoxdur.

Məsələn, XI sinifdə oxuyan H.-dan yaxşı oxumasının səbəbin soruşduqda, bildirdi ki, “təlim prosesinə ciddi- cəhdlə yanaşmağımın əsas səbəbi ali məktəbə daxil olmaq istəyidir. Bu mənim əvəzedilməz arzumdur.”

Lakin insanın fəaliyyəti yalnız bir məqsədə, bir motivlə təyin edilmir. Gətirilən misalda həmin məqsədlə yanaşı ola bilsin ki, yaxşı elmi işçi, yaxşı rəhbər işçi, ali savadlı şəxsiyyət olmaq arzusu və s. kimi başqa məqsədlər də görülmə bilər.

İnsanın icra etdiyi iş bəzən az və ya çox dərəcədə dərk edilmiş ola bilər. Əgər şagirdin qarşısına qoyulan məqsəd tam aydındırsa və həmin məqsədə çatmaq üçün zəruri olan yol və vasitələr tamamilə düşünülmüşsə, bu halda əməl tam dərk edilmiş olur. Bəzi şagirdlərdə isə istər məqsədin, istərsə də ona çatmaq üçün zəruri olan yol və vasitələrin dərk edilmə səviyyəsi nisbətən tutqun, kifayət qədər anlaşılmaz da olur. Bu cəhət işin icrasına ciddi təsir göstərir. Məlumdur ki, aydın məqsəd böyük enerji doğura bilər.

Məqsədin əmələ gəlməsi insan fəaliyyətində yeni məqsədlərin yaranması prosesidir. Bu, ixtiyari və ya qeyri-ixtiyari ola bilər. Məqsədin özünün bir sıra əmələ gəlmə mexanizmləri vardır. Bir halda məqsəd kənardan alınır, qəbul edilir və fərdi məqsədə çevrilir. Digər halda bir neçə tələbdən biri seçilir, bəzən də motiv dərk edilərkən motiv- məqsədə çevrilir; əməlin, fəaliyyətin ayrı-ayrı əlavə nəticələri də məqsədə çevrilə bilər.

Məqsədin yaranması mürəkkəb proses olub əməlin, fəaliyyətin ilk təhrikedicilərinin baş qaldıraraq, inkişaf edərək aydın dərk olunaraq konkret obyektə , onun ideal surətinə çevrilməsi ilə əlaqədardır.

Əgər şagird təlim prosesində öz fərdi məqsədini aydın dərk edirsə, onun özlüyündə lahiyələşdirə, planlaşdırma bilirsə, məqsədə nail olmaq üçün öz iradi səyini səfərbər etməyi bacarırsa, demək bu halda təlim prosesinin özü motiv kimi çıxış edir. Bu zaman həm də təlim prosesindəki şagird fəaliyyəti onun idrak fəaliyyəti kimi çıxış edir.

Belə hallarda şagird müəllimə əsas informasiya mənbəyi kimi baxmır, o, informasiyanı özü axtarır, onun üzərində işləyir və nəticədə informasiyanı mənimsəyir. Bu zaman müəllim şagirdin kənardan idarə olunmasını təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bilik sosial təcrübə formasında mövcuddur. Əgər müəllim təlim prosesində fərdi təcrübə ilə sosial təcrübə arasındakı fərqi aradan götürməyi bacarırsa, bu halda təlim müvəffəqiyyətlə nəticələnir. Yox əgər müəllim bu iki fərqi aradan qaldıra bilmirsə, onda təlimin müvəffəqiyyətindən danışmağa dəyməz. Söz yox ki, müəllim informasiya mənbəyi kimi şagirdləri “biliklə” təchiz edəcək, ancaq bu cür bilik məqsədəyönəlmiş bilik olmayacaq. Bu halda şagird passiv qəbuledici kimi çıxış edəcək, təlimin məqsədi isə motiv kimi çıxış etməyəcək.

Təlim prosesinin səmərəli keçməsi üçün müəllim şagirdlərin ilk növbədə diqqət və hafizəsini yoxlamalıdır. Məsələn, müəllim yeni materialı şagirdlərə izah edir, təlimin səmərəli üsullarından istifadə edir. Necə deyərlər, müəllim öz öhdəsinə düşən vəzifəni layiqincə yerinə yetirir. Şagirdlər də yeni dərsin izahı zamanı zahiri cəhətdən çox diqqətli idilər. Ancaq müəllim

materialın möhkəmləndirilməsi üçün şagirdlərə suallarla müraciət etdikdə müəllimin sualları cavabsız qalır, şagirdlər bu sualları sükutla qarşılayırlar. Görəsən buna səbəb nədir? Axı, uşaqlar müəllimə çox diqqətlə qulaq asırdılar.

Bu halda şagirdlərdə diqqətin yayınması müşahidə olunur. Diqqətin yayınması onun hazırda qarşıda duran məqsədlə əlaqədar olan cisim və hadisə üzərində yönəlməsində ifadə olunur. Diqqətin yayınmasına ən çox kənar qıcıqlayıcıların qüvvəsi, oxşarlığı daxildir. Bu cür qıcıqlar fəaliyyətə çox böyük mənfi təsir göstərir.

Diqqətin yayınmasına həm də insanın öz daxili vəziyyəti də ciddi təsir göstərir.

Bu iki amilin təsiri ilə insanda diqqətlik və ya diqqətsizlik halları, hətta diqqətin pozulması belə baş verə bilər.

Bundan əlavə, belə bir prosesdə şagirdlərin hafizəsini də unutmamalıyıq. Ola bilsin ki, şagirdlərdə diqqətin yayınması halları baş verməyib, ancaq müəllimin izahı onların yadında qalmayıbdır.

Bəs bunu nə ilə izah etmək olar? Demək bu zaman şagird müəllimin izah etdiyi həmin materialı qarşısına xüsusi yaddasaxlama məqsədi qoymur və bu materialı yadında saxlamaq üçün heç bir iradi səy göstərmir. Bu halda müəllimin dediyi informasiyalardan yalnız çox cüzi hissəsi qeyri-ixtiyari olaraq şagirdin yadında qalır, bəzi şagirdlərdə isə informasiyalardan heç birisi yadda qalmır. Belə olan halda müəllim şagirdin ixtiyari hafizəsinə xüsusi yaddasaxlama məqsədi qoyub və lazım olan materialı yadda saxlamaq üçün iradi səy göstərir, xüsusi üsul və qaydalardan istifadə edirsə, onda bu haldakı hafizə ixtiyari səciyyə daşıyır.

Deməli, ixtiyari hafizə insanın şüurlu fəaliyyətinin həm nəticəsi, həm də səbəbidir. Belə dialektik vəhdət ixtiyari həfizənin inkişafını şərtləndirən başlıca amildir.

Biz, müəlimlər şagirdlərin diqqətinin tərbiyə olunmasının bir sıra şərtlərdən asılı olduğunu bilməliyik. Məzmunlu, maraqlı materialın canlı, aydın, emosional şəkildə çatdırılması şagirdlərin dərstdə diqqətliliyi üçün əsas şərtədir. Həmin şərtləri və ya şəraiti nəzərə aldıqda əldə edilən müsbət nəticələr göstərir ki, diqqət kimi ali psixi funksiyanın inkişafı və tərbiyə edilməsi tənzim və idarə edilə bilən bir prosesdir.

Rus psixoloqu V.A. Krutetski psixologiya və pedaqogika elmlərinin bu sahədə əldə etdiyi nəticələrə istinad edərək, diqqətin tərbiyəsinin bir sıra şərtlərdən asılı olduğunu qeyd etmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, diqqətin tərbiyəsi mahiyyət etibarilə məsuliyyət hissi tərbiyəsi və iradi cəhd sahəsində məşqlərlə bağlıdır. Bunun üçün uşaqlardan tələb edilməlidir ki, hər hansı bir işi yerinə yetirərkən, iş asan, yüngül yaxşı mənimsənilmiş olsa da, daima diqqətli olsunlar.

Bəzən uşağın hər hansı işi, fəaliyyəti yerinə yetirməsi prosesində diqqətli olmasını təmin etmək üçün mütləq ideal vəziyyət (tam sakitlik, kənar qıcıqlayıcıların olmaması və. s) yaratmaq nəzərdə tutulur. Belə bir şəraitdə, necə deyərlər, zərif, əzizlənmiş diqqət inkişaf edir, kiçik kənar qıcıqlayıcı təsir edən kimi belə diqqətin fəaliyyəti pozulur. Belə olduqda nəinki uşaq, hətta yaxşı adam belə müəyyən maneələr, kənar qıcıqlayıcılar təsir etdiyi şəraitdə işləyə bilməzlər. Ona görə də bəzən şagirdlərin diqqətini mürəkkəb şəraitdə məşq etdirmək, möhkəmləndirmək lazımdır.

Dərsin dəqiq təşkili şagirdlərdə diqqətli olmaq vərdişinin yaranması üçün vacibdir. Dərsin dinamik gedişi, yaxşı iş qaydası, şərhin aydın, anlaşıqlı, cəlbedici, obrazlı olması, məntiqi və emosional cəhətlərin düzgün uzlaşdırılması uşaqlarda diqqətli olmağa yönəliş yaradır. Xüsusən də dərsin aparılmasının optimal gedişini tapmaq zəruridir. Belə ki, dərsi çox sürətlə, tələsə- tələsə aparmaq uşaqlarda diqqətsizliyə gətirir, onlar çoxlu səhvlərə yol verir, bəzən şəhrin əsas yerlərini, başlıca məğzini tuta bilmirlər. Dərsin ağır tempə, sönük aparılması da ziyandır, diqqət yayınır. Çünki monoton qıcıqlayıcı şagirdləri yorur, onlarda yuxulu vəziyyət yaradır. Odur ki, dərs rəngarəng şəkildə qurulmalı, onların diqqətinin əsas fəaliyyət növündən yayınmasına imkan verməməlidir.

Bunun üçün də dərs zamanı şagirdlərin fəal, müstəqil və yaradıcı fəaliyyətinə şərait yaradılmalıdır. Müşahidələr göstərir ki, müəllim tez-tez “diqqətli olun”, “diqqətinizi yayındırmayın” və s. kimi xəbərdarlığı lazımı səmərə vermir. Əgər müəllim şagirdlərin fikri fəallığını artırır, onları fikri işə cəlb edə bilirsə, onda vəziyyət tamamilə başqa cür olur. Bu halda şagirdlər passiv müşahidəçiyə çevrilməz, materialı fəal surətdə qavramağa, mənasını anlamağa, oradan zəruri nəticələr çıxarmağa müvəffəq olar. Bunun üçün şagirdlərin təhlil etmək, müqayisələndirmək, ümumiləşdirmək və s. kimi fikri əməliyyatlardan düzgün istifadə etməsinə nail olmaq lazımdır. Hətta sorğu prosesində də bütün şagirdlərin diqqəti səfərbər edilməli, cavab verən yoldaşının şəhr üsuluna nəzarətə istiqamətləndirilməlidir. Bunun üçün **“yoldaşın cavabına əlavə et”, “Onun səhvini düzəlt”, “Kim daha qısa və dəqiq deyər bilər?”, “Kim başqa misal gətirər bilər”** və s. kimi sual və tapşırıqların qoyuluşu bütün sinfi səfərbər edə bilər.

Məlumdur ki, şagirdlərin qeyri-ixtiyari diqqəti dərəcəsi olan bilavasitə maraqla sıxı surətdə əlaqədardır. Odur ki, müəllimin mühüm vəzifələrindən biri dərəcəsi şagirdlər üçün maraqlı keçməsinə nail olmaqdır. Əlbəttə, bu o demək deyildir ki, dərəcəsi həmişə əyləncəli olmalıdır. Belə olarsa uşaqlarda pis vərdiş yarana bilər, yalnız onları maraqlandıran şeylə məşğul olmaq, ona diqqət yetirmək meyl güclənər. Bu məsələnin bir tərəfidir. Digər tərəfdən, axı bütün təlim materialları, bütün fənlər eyni dərəcədə maraqlı olmur. Lakin elə materiallar var ki, onlar bilavasitə maraqlı doğurmasa da, şagirdlərin gələcək fəaliyyəti üçün çox vacibdir. Ona görə də şagird hər bir tədris materialına diqqətli olmalı, yəni diqqətli olmağa vərdiş etməlidir.

Təlim materialına həqiqi maraqlı onun zahiri cəhətinə görə deyil, məzmununa, həyatı əhəmiyyətinə görə olmalıdır. Yəni şagird başa düşməlidir ki, müəllim ona çatdırdığı informasiya və ya biliklər zahirən cəlbədicilə olmasa da, onların praktik fəaliyyətində böyük əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də onu dərk etmək, başa düşmək, anlamaq və yeri gələndə tətbiq etməyi bacarmaq lazımdır.

Şagirdlərdə müşahidəçiliyi inkişaf etdirmək sayəsində ixtiyari diqqəti mümarisə etdirmək də vacibdir. Həm də uşaqları dərəcəsi, küçədə, evdə hər şeyə fikir verməyə öyrətmək, onlarda müşahidəçiliyi inkişaf etdirməklə yanaşı, öz diqqətlərini idarə və tənzim etmək üçün də vacibdir.

Müəllim şagirdlərdə diqqəti inkişaf etdirmək üçün hər şagirdin fərdi xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olmalıdır. Yalnız bu halda şagirdə fərdi yanaşmaq, diqqətini inkişaf etdirməkdə ona köməklik göstərmək olar.

Bir cəhəti də unutmamaq olmur ki, yaş artdıqca psixi fəaliyyətin ixtiyari olaraq tənzim edilməsində diqqət daha

mühüm rol oynayır. K. D. Uşinski təlim işində şagirdlərin diqqətli olmasının əhəmiyyəti barədə yazırdı: *“Diqqət ruhumuzun elə bir yeganə qapısıdır ki, şüurumuzda olan hər bir şey mütləq buradan keçir; deməli, təlimin heç bir kəlməsi bu qapıdan keçmədən uşağın ruhuna daxil ola bilməz. Aydın məsələdir ki, uşağı bu qapını açıq saxlamağa alışdırmaq birinci dərəcəli əhəmiyyətli bir işdir, təlimin bütün müvəffəqiyyəti buna nail olmaq üzərində qurulur.”*

Təlim prosesində şagirdlərin diqqətini səmərəli təşkil etmək üçün yuxarıda göstərilən şərtlərə əməl olunması zəruridir.

Bəs şagirdlər tədris olunan materialları necə öyrənməlidirlər ki, həmin materiallar uzun müddət onların yaddaşında qalsın? Bunun üçün müəllim öyrənmənin psixoloji mexanizmini bilməlidir.

Öyrənmə - müntəzəm, planlı və müəyyən üsullardan istifadə etməklə xüsusi təşkil edilən yaddasaxlamadır. Öyrənmə fəaliyyətin müvəffəqiyyətli cərəyanı bir sıra amillərdən asılıdır. Öyrənməyə qarşıya qoyulan məqsədin (ümumi və ya konkret, uzun müddətə və ya qısa müddətə yaddasaxlama məqsədinin) xarakteri, materialın anlaşılması dərəcəsi, fikri fəallığın səviyyəsi, təkrarların təşkili və s. kimi amillər təsir göstərir.

Deməli, yaddasaxlamanın səmərəliliyi iki əsas amildən-öyrənilən materialın xarakterindən və şəxsiyyətin idrak fəallığından asılıdır.

Məlumdur ki, şagirdlər onlara tədris edilən materialı eyni cür yadda saxlamırlar. Bir halda onlar materialı yaxşı (dəqiq, tam), digər halda isə pis (səhv və ya natamam) yadda saxlayırlar. Bəzi hadisələr asanlıqla və uzun müddət yadda qalır, digərləri isə yox. Məsələn, kiçik, axıcı, emosional şeiri

asan, həcmcə böyük, vəzncə ağır şeiri isə şagirdlər çətin öyrənirlər. Maraqlı hekayəni də onlar asan yadda saxlayırlar. Ancaq materialın qısalığı, maraqlılığı onun asanlıqla və uzun müddət yadda saxlanması üçün yeganə səbəb deyildir. Burada bir sıra başqa amillər təsir göstərir. Məsələn, yeni materialı keçmiş biliklərlə qarşılaşdırmaq sayəsində nəyi və nə qədər müddətə yadda saxlamağa çalışdıqlarını aydınlaşdırmalıyıq.

Bundan əlavə, şagirdlərin yadda saxladıkları materialın nə dərəcədə anlaşılıq olmasi öyrənmənin xarakterinə təsir göstərəcəkdir. Anlaşılan material mənalı, anlaşılmayan, çətin material texniki öyrənməni (dəfələrlə təkrar etmə sayəsində) tələb edəcəkdir. Bəzən şagird dərslə materialını öyrənərkən faktik materiala çox diqqət yetirir, yəni materialı olduđu kimi yadda saxlamağa can atır, onun üzərində baş sındırmaq, onu təhlil etmək, ümumiləşmiş nəticələr çıxarmaq məsələlərinə diqqət yetirmir. Belə olduqda mexaniki təkrarlar və onların kəmiyyəti ön plana keçəcəkdir. Bu da yaddasaxlamanın səmərəliliyinə ciddi xələl gətirəcəkdir.

Eksperimentlər göstərmişdir ki, insanın 6 mənasız kəlməni yadda saxlaması üçün əgər bir təkrar kifayət edirsə, 12 mənasız sözü yadda saxlamaq üçün 14-15, 36 mənasız sözü yadda saxlamaq üçün 55 təkrar lazımdır. Alman psixoloqu Ebbinhauz öz üzərində qoyduđu təcrübələr sayəsində müəyyən etmişdir ki, şeiri mənasız sözlərə nisbətən 9-10 dəfə tez öyrənmək mümkündür. Buna görə də materialın yaxşı yadda saxlanması üçün onun məna əlaqələrinə xüsusi fikir verilməlidir. Çünki mənalı mətnlərdə söz və cümlələr deyil, əsasən onların ifadə etdiyi fikir, ideya yadda qalır. Həmin fikir, ideya isə materialın mahiyyətini ifadə edir. Mahiyyəti başa düşdükdən, onu öz dilinə tərcümə etdikdən sonra öyrənmə səmərəli olur. Aydındır

ki, şagird kitabda yazılanı eynən, hərfən nağıl edirsə, bu onun həmin materialı şüurlu surətdə mənimsəmədiyini, yaxud mexaniki yadda saxladığını demək üçün əsas ola bilər. Yaddasaxlamada məna əlaqələrinə istinad etmək çox vacibdir.

Psixoloji eksperimentlər göstərmişdir ki, bir təkrardan sonra 100 mənasız sözdən 5-i yadda saxlanılır. Amma 38 sözlü cümlədə 17 məntiqi məna rəbitəsindən 15- i yadda saxlanır. Buna görə də şagirdin özünün fikirləşib tapdığı, özü gətirdiyi misallar, ifadələr daha yaxşı yadda qalır.

Məşğələ növlərinin düzgün növbələşdirilməsi də öyrənmənin səmərəliliyi üçün çox əhəmiyyətlidir. Belə ki, iki məzmunca yaxın materialı bir-birinin arxasınca oxumaq onların bir-birinə qarışmasına səbəb olur. Bəzən asan materialdan sonra çətin materialın öyrənilməsinə keçmək də səmərəsizdir. Çünki bu halda sonrakı materialın sanki əvvəlkinə sıxışdırıb aradan çıxarır. Burada sinir proseslərinin müəyyən qanunauyğunluqları da nəzərə alınmalıdır. Sinir sisteminə təsir edən qıcıqlayıcıların xarakterindən və intensivlik səviyəsindən asılı olaraq iki cür ləngimə halı baş verə bilər.

Belə ki, sonrakı qüvvətli qıcıqlayıcı özündən əvvəlki qıcıqlayıcıların törətdiyi oyanma sahələrini ləngidir. Bu, özündən əvvələ təsir edən ləngimə adlanır. Digər halda isə müəyyən qüvvətli qıcıqlayıcının təsiri ilə beyində əmələ gəlmiş üstün oyanma sahəsi, ora təsir edən və nisbətən zəif qüvvəyə malik qıcıqların beyində yeni oyanma sahələri əmələ gətirməsinə imkan vermir. Belə bir vəziyyətdə şagird materialı oxusa da, onun yaddaqalması tam, dəqiq və dolğun ola bilməz. Çünki özündən əvvəlki qıcıqlar ona ləngidici təsir edir. Bu, özündən sonra təsir edən ləngimədir.

Yaddasaxlama və ya öyrənmə ilə əlaqədar olaraq bu vəziyyətə iki halda rast gəlmək olur: 1) oxşar materiallar heç bir fasilə vermədən bir-birinin ardınca öyrənildikdə, 2) əvvəl asan, onun arxasınca fasilə vermədən daha çətin material sonra 30 dəqiqə fasilə verən, yəni heç bir şeylə məşğul olmayan şagirdlər öyrəndikləri materialın 50-55 faizini, bir dərsi öyrənən kimi fasilə vermədən, başqa dərsi öyrənməyə keçən şagirdlər isə yalnız 25 faizini yadda saxlaya bilirlər.

Bəs şagirdin öyrəndiyi material nə vaxt unudula bilər? Biz bilməliyik ki, yaddasaxlama və ya öyrənmə unutma ilə mübarizə sayəsində mümkün olur.

Unutma prosesinin necə getməsinə aid Ebbinhauzun bir təcrübəsini qeyd etmək lazımdır. O, müəyyən etmişdir ki, materialın öyrənilməsindən yarım və bir saat sonra (əlbəttə, bu, materialın xarakterindən və öyrənən şəxsin fərdi xüsusiyyətlərindən çox aslıdır) 40 faizi, bir gündən sonra 66 faizi, 3 gündən sonra 75 faizi, 30 gündən sonra 79 faizi unudulur. Əlbəttə, bu mexaniki yaddasaxlamada belə olur, mənalı yaddasaxlamada unutma faizi xeyli azalır.

Dərsdə təkrarların düzgün təşkil edilməməsi bunun kifayət qədər olmaması da, unutmanın əsas səbəblərindən biridir. Öyrənilməyə başlanılan material əvvəl öyrənilənə nisbətən çətin olduqda, bu, həmin materialın unudulmasına qüvvətli təsir göstərir.

Unutmanın qarşısını almaq üçün öyrənilmiş materialı unutduqdan sonra deyil, unutma başlamazdan əvvəl təkrar etmək lazımdır.

Təlim prosesində şagird fəallığını təşkil etmək və onun psixi inkişafının mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini bilmək müəllim üçün son dərəcə zəruridir. Bəs təlimlə psixi inkişaf arasındakı

əlaqə nədən ibarətdir? Təlimin inkişafda oynadığı rolu necə xarakterizə etmək olar?

Görkəmli İsveçrə psixoloqu J.Piajenin fikrincə, inkişaf özünün daxili spesifik qanunlarına malikdir. Odur ki, təlimin tənzim edilməsi üçün məhz inkişafın səviyyəsi əsas götürülməlidir. Sözsüz ki, burada təlimin inkişafetdirici təsiri J.Piaje tərəfindən kölgədə buraxılır.

Amerika psixoloqu C.Brunerə görə, hər cür əqli inkişafın əsasını yalnız mütəşəkkil və məqsədyönlü təlim təşkil edir; əqli inkişaf isə öz növbəsində dərin biliyə və ümumiləşdirmə bacarığına yiyələnməkdən ibarətdir.

C.Bruner şagirdlərin əqli inkişafında təlim prosesinin həlledici rol oynadığını qəbul etsə də, yaş hədudlarını silib atdığına görə onun fikirləri ilə razılaşmaq olmaz.

L. S. Vıqotskinin *“təlim həmişə inkişafından irəlində gedir və onu da öz arxasınca aparır”* müddəasına əsaslanan rus psixoloqları inkişafetdirici təlimin mahiyyətini açmağa çalışmışlar. Burada uşaqların mənimsəmə inkişafının aşkara çıxarılması mühüm yer tutur.

Bir məsələ ilə əlaqədar belə bir cəhəti qeyd etmək lazım gəlir ki, psixikanın ontogenezdə inkişafı keyfiyyətə bir mərhələdən digərinə keçidlərin məcmuyu kimi başa düşülür. Uşağın inkişafının ayrı-ayrı mərhələlərində psixikanın bu və ya digər istiqamətdə inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaranır. Bu şəraitlərdən bəzisi müvəqqəti, keçici xarakter daşıyır. Psixi fəaliyyətin ayrı-ayrı dövrlərinin olması və güclənməsi üçün optimal vaxt mövcuddur. Belə yaş dövrləri senzitiv dövrlər adlanır. Məsələn, nitqin inkişafı üçün bir yaşdan 5 yaşa qədərki dövr, riyazi qabiliyyətlərin formalaşması üçün 15-20 yaş senzitiv dövr hesab olunur.

Senzitiv dövrlərdən bəhs edən L. S. Vıqotski yazırdı: *“Bu dövrdə hissi həssaslıq inkişafda dərin dəyişikliklər əmələ gətirərək onun bütün gedişinə müəyyən təsir göstərir. Başqa vaxtlarda həmin şərtlər özü tamamilə neytral ola, ya da inkişafın gedişinə əks təsir göstərə bilər. Senzitiv dövrlər bizim təlimin optimal müddətləri adlandırdığımız anlarla tam uyğun gəlir.”*

L.S. Vıqotski və onun əməkdaşları təlimlə əlaqədar iki əqli inkişaf səviyyəsini müəyyən etmişlər. Birinci çox fəal inkişaf səviyyəsidir ki, burada şagird gündəlik dərsləri, verilən tapşırıqları müstəqil surətdə yerinə yetirir, özü dərsə aid misallar çəkir, müəllimin şərh etmədiyi bəzi cəhətləri izah etməyə təşəbbüs göstərir və nəhayət, onda əqli inkişaf sonralar hər hansı bir məsələni heç kimə ehtiyacı olmadan, özü həll edə biləcək səviyyəyə çatır. L.S.Vıqotski bunu fəal inkişaf səviyyəsi adlandırmışdır.

Əqli inkişafın ikinci səviyyəsində uşaq bir növ yaşlıların köməyi ilə daha yüksək nailiyyət əldə edə bilər. L. S. Vıqotski bu inkişaf səviyyəsini “inkişafın yaxın zonası” adlandırmışdır.

L.S. Vıqotski bu münasibətlə yazırdı: *“Uşaq nəyi ki, yaşının köməyi ilə etmək iqtidarındadır, bu, onun yaxın inkişaf zonasını göstərir... Uşağın əqli inkişaf vəziyyəti onun iki inkişaf səviyyəsinin - fəal inkişaf və yaxın inkişaf zonası səviyyələrinin köməyi ilə müəyyənləşdirilə bilər.”*

Uşaqlarda əqli inkişafın diaqnostikasını müəyyənləşdirməyin yolları barədə psixoloqlar arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Psixoloqlardan bir qrupu əqli inkişafın göstəricisini şagirdin biliklərə nə dərəcədə müstəqil yiyələnməsi, yaxud onun hər hansı bir qanunauyğunluğu

müstəqil dərk etmək, abstraktlaşdırmaq və sözlə ifadə etmək bacarığı ilə müəyyənləşdirməyə təşəbbüs göstərmişlər.

Diğər qrup psixoloqlar əqli inkişafı şagirdin müxtəlif xarakterli işləri hərtərəfli öyrənmə bacarığı ilə müəyyənləşdirirlər.

Üçüncü qrup psixoloqlar əqli inkişafı şagirdin qazanmış olduğu biliklər sistemi ilə, olara istinad etmək bacarığı ilə müəyyənləşdirirlər.

Yalnız əqli inkişaf səviyyəsini müəyyən etdikdən sonra hər bir yaşda şagirdə nə qədər bilik verməyin zəruriliyini konkret dəqiqləşdirmək mümkündür.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alsaq, bütövlükdə təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesini aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik.

Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi = bilməmək + fəaliyyət + məqsəd + ehtiyac + maraq + informasiya mənbəyi + iradi səy.

Camal Zeynalıoğlu,
Praktik psixoloq
1992 - ci il.

Stressin insan həyatına təsiri və onun aradan qaldırılması yolları

Son 30 il ərzində gərginlik törədən şəraitin (və ya stress törədən şəraitin) təsiri nəticəsində əmələ gələn emosional halların öyrənilməsi getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, insanın təhlükə zamanı, müxtəlif ağır fiziki və zehni işlər zamanı, təcili və məsuliyyətli qərar qəbul etmək və s. zəruriyyəti qarşısında etdiyi hərəkətlərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı dövrlərdə insana təsir edən elə mənfi hallar və elə vəziyyətlər olur ki, bunlar yerli, lakolizə olunmuş hallar və vəziyyətlər olmayıb qlobal, planet miqyaslı hallar və vəziyyətlər olur. Ona görə də mənfi hallarda və vəziyyətlərə qarşı mübarizə bütün bəşəriyyət qarşısında dayanan vəzifələr səviyyəsinə qalxır. İndi belə vəzifələrdən biri stress vəziyyətinə qarşı mübarizədir. Təsdiq edən amillərin ümumi rəyinə görə stress emosional gərginlik vəziyyətidir.

Stress fizioloji cəhətdən U.Kennonun homeostazis (homoestazis - orqanizmin fəaliyyətinin daxili şəraitinin sabitliyidir) və H. Selyenin ümumi adaptasiya sindromu, daha doğrusu, orqanizmin qüvvətli və ya həddindən artıq qüvvətli (zədələyici) xarici təsirlərə (istər fiziki, istərsə də sinir-psixi emosional yük olsun) cavab olaraq öz ehtiyat qüvvələrini (birinci növbədə endokrin ehtiyatını) səfərbər edən özünəməxsus müdafiə reaksiyası haqqında təlimlərində əsaslandırılmışdır.

Stress - müxtəlif ifrat gərginliklərə orqanizmin qeyri-spesifik reaksiyasıdır.

Stress vəziyyətində adətən orqanizm özünü müdafiə etməyə başlayır. Böyük yarımkürələrin qabığı (akademik A.Uxtomskinin dediyi kimi, *hakim qıcıqlanma elementlər vasitəsi ilə hipotalamusa (vegetativ və endokrin sistemlərin təmizləyici cihazlarının yerləşdiyi beyin şöbəsinə) signal verir. Hipotalamus (mərkəzi tənzimləyici) həyəcan signalı alıb, müqavimət göstərmək üçün bütün qüvvələrini səfərbər edir. Əsas reaksiya sistemlərindən (daxili sekresiya vəzilərindən) təcili olaraq qana hormonlar verilir, maddələr mübadiləsi fəallaşır, ehtiyat yağ və şəkər səfərbər olunur. Sürətlənmiş qan axınına verilən eritrositlər hemoqlobinin sayəsində toxumaları oksigenlə təmin edir. Qida həzmi dayanır və mədə- bağırsaq traktında azad olunmuş əlavə qan da (enerji) təhlükəni dəf etmək üçün intensiv işləyən əzələlərə və beyinə yönəlir.*

Stress halları tez-tez və güclü olduqda orqanizmdə energetik ehtiyatlar çatışmaya bilər, adaptasiya (uyğunlaşma) mexanizmləri sıradan çıxır. Hormon balansının tükənməsi, çatışmaması və pozulması səbəbindən orqanizmin sönməkdə olan funksiyalarını stimullaşdırmaq getdikcə çətinləşdiyindən adam, nəhayət, ölə bilər.

Stress, nevroz, əsəb gərginliyi, xroniki vəziyyət daşdıqda həqiqətən insanı məhv edir, onu insanılıqdan çıxarır, “təbiətin tacı” səviyyəsindən aşağı salır. Stress vəziyyətində insan öz əzəmətini, öz insanlıq şərəfini və ləyaqətini itirir, müflisləşir. Bu vəziyyət uzun müddət davam etdikdə o nəinki fiziki xəstəliklərə, habelə mənəvi, əxlaqi xəstəliklərə də mübtəla olur. Bir sözlə, xroniki stress həqiqətən insanı məhv edir, onun qəniminə çevrilir.

Stress vəziyyətində adamlar çox vaxt ətraf cisimləri belə düzgün qavramırlar, hafizələri dolaşır, diqqətlərini başqa obyektlərə keçirə bilmirlər, gözlənilməz qıcıqlayıcılara qeyri-adekvat reaksiyalar verirlər. Bəzən tam çaşır, məqsədyönlü hərəkət edə bilmirlər. Bu termini 1936-cı ildə məşhur Kanada fizioloqu Q. Seyle təklif etmişdir. O, əvvəlcə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi fizioloji termin kimi işlənilmiş, sonra isə insanın davranışını psixoloji səviyyədə təsvir etmək üçün tətbiq olunmağa başlanılmışdır.

Hal-hazırda bəşəriyyət qarşısında qoyulan mühüm tələblərdən biri məhz, stress vəziyyətini, onun mexanizmini dərinlən öyrənməkdən və onun əsasında stressdən qorunmağı təmin etməkdən ibarətdir. İndi dünyanın bütün mütərəqqi alimləri stress vəziyyətinin törətdiyi təhlükəni haqlı olaraq nüvə silahının törətdiyi təhlükə ilə müqayisə edirlər.

Həqiqətən bəşəriyyət üçün dəhşətli bir fenomenə çevrilən stress vəziyyətini törədən səbəblər indi dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən bizim ölkəmizdə xüsusi olaraq tədqiq olunur.

Bəzi alimlər uzun sürən stress vəziyyətini insanın öz bioloji xüsusiyyətləri ilə izah etməyə cəhd edirlər. İtaliya alimi və yazıçısı B.J. Rossi **“Homo Sapiens tənəzzülə uğrayır”** adlı məqaləsində pessimizm mövqeyindən çıxış edərək, sübut etməyə çalışır ki, guya *insan bir növ kimi artıq öz təkamülü prosesində fiziki və mənəvi cəhətdən cırılmağa başlamışdılar, indi o bədəncə zəifləmiş, əsəbləri həddindən artıq kövrəlmişdir, ona görə də azacıq emosional gərginliyə belə dözə bilmir və müxtəlif xəstəliklərə düçar olur.* Rossi buradan belə bir qorxunc nəticə çıxarır ki, guya *stress labüddür, qarşısını alınmazdır, təkamülü dayandırmaq mümkün*

olmadığı kimi, stressi də dayandırmaq mümkün deyildir. Başqa sözlə desək, Rossinin fikrincə bəşəriyyət, insan nəsli labüd sürətdə məhvə məhkumdur.

Belə bir vəziyyət bütün cəmiyyətdə ümumi inamsızlıq, müvəqqətilik əhvali- ruhiyyəsi yaradır. Bəziləri isə stressin yaranmasının əsas səbəbini elmi- texniki tərəqqidə görürdülər. Stress vəziyyəti isə çoxamilli, müxtəlif aspektli, bioloji, psixoloji və əxlaqi cəhətləri olan bir fenomendir.

Stress kimi mürəkkəb bir fenomenə qarşı mübarizədə sosioloqların, bioloqların, psixoloqların, filosofların, həkimlərin, yaradıcıların, elm və mədəniyyət xadimlərinin söylərini birləşdirmək lazımdır.

İndi artıq sübut olunmuşdur ki, bədbinlik, həyatdan narazılıq xroniki xarakter daşıyan stressə bais olan əsas səbəblərdən biridir. Həyat sevgisi, yaşamaq eşqi böyük olan insanlarda isə bir qayda olaraq stress vəziyyətinə az təsadüf olunur. Həyat sevgisi, yaşamaq eşqi xoşbəxtliyin ən mühüm şərtləridir.

Məşhur ingilis yazıçısı Ayris Merdok özünün **“Qara prins”** romanında eyni fikirləri təkrar edib yazır: **“Dünya-iztirablar məskənidir. Son nəticədə bu dünyanın ən dəqiq tərifidir. İnsan- daim həyəcandan, ağrıdan, qorxudan iztirab çəkən heyvandır, buddizmlərin “Dukha” adlandırdıqları... dəhşətli və arasıkəsilməz işgəncələrin qurbanıdır. Hamımız iztirab çəkirik, ancaq bu iztirablar son dərəcə müxtəlifdir. Bizim dünyamız-dəhşətlər məskənidir. Bunu düşünmək, dərk etmək hər bir həqiqi sənətkarı və mütəfəkkiri həyəcanlandırmaya bilməz, ağılnı çaşdırmaya bilməz, hətta bəzən onun sağlamlığını pozub dəli vəziyyətinə salmaya bilməz. Heç bir ciddi adam bu fakta göz yuma bilməz. Bəzən**

böyük adamlar, özlərini elə göstərirlər ki, guya bu fakta məhəl qoymurlar, guya bunu unudurlar, əslində kələkbazlıq edirlər. Yer elə planetdir ki, orada xərçəng xəstəliyi hökm sürür, orada hər gün hər yerdə guya belə də olmalıymış kimi insanlar xəstəliklərdən, aclıqdan, təbii fəlakətlərdən milçək kimi qırılırlar, orada insanlar hətta yuxuya belə gəlməyən qorxunc silahlarla bir-birini məhv edirlər, orada insanlar bütün ömrü boyu qorxudan bir-birlərinə əzab verirlər, bir-birlərini təhdid edir və aldadırlar. Bax, biz belə bir planetdə yaşayırıq!”

Buradan burjua pessimistləri belə bir zərərli və insan ləyaqətinə yaraşmayan nəticələr çıxarırlar ki, bu keçici, qısa, ötəri həyat üçün yaşamağa, “planetdəki işlərə qarışmağa” dəyməz. Göründüyü kimi bu fikirlər əxlaqi yox etməyə, bütün mənəvi həyatı dağıtmağa çağırışdır. Həm də belə fikirlər tam əsassızdır.

Özünü və bu dünyanı dərk edən adam yaxşı bilir ki, kainat miqyasında və ümumdünya məşşabında insan ömrü həqiqətən çox qısaadır. Zaman etibarlı ilə, əlbəttə, bizim həyatımız heç də belə qısa deyildir, o qeyri- məhduddur. Çünki, heç kəs bilmir ki, onun fəaliyyəti nə vaxt dayanacaq, ölüm nə vaxt onun qarısını döyəcək. Bizə təbiət tərəfindən ayrılan qısa vaxt ən böyük işlər görmək, ən mənalı həyat keçirmək üçün tamamilə kifayətdir. Məgər İ.Nyuton, M. Faradey, F.Hegel, A.S. Puşkin, Eynşteyn, İ. Kurçatov və başqa dahilər öz ölməz əsərlərini “çox qısa ömür” ərzində yaratmamışlarmı? Məgər bəşəriyyətin həyatında böyük inqilabi çevrilişlər yaradan kəşfləri, ixtiraları “qısa” ömürlü insanlar etməmişlərimi və etməirlərimi?

Həyat sevgisi, həyat eşqi stressə qarşı böyük qüvvədir. Həyata nifrət insanı tərkisilah edir, onu acizləşdirir və onda

stress vəziyyəti, nevroz, əsəbilik yaradır, beləliklə də onu məzlum bir varlığa çevirir.

Həyat sevgisi, həyat eşiqi böyük yaradıcılıq, tükənməz daxili enerji mənbəyidir. Bu enerjinin bizə verdiyi qüvvə hər cür maneələri, o cümlədən stress vəziyyətini aradan qaldırmağa qadirdir. Əlbəttə, insan ömrünü, hamar, enişsiz- yoxuşsuz, çətinliklərsiz təsəvvür etmək olmaz. Biz hamımız insanıq, ömrümüzdə müəyyən dərədə, qəmə mübtəla olmuşuq, hətta, **“20 yanvar”** hadisələri zamanı ən yaxın adamlarımızı itirdik, belə hallarda biz dərin kədər, izzət çəkməyə bilmərik. Bu vaxtlar bizim sabahkı həyata inamımız kədəri, qəmi, izzəti qovan, bizə təsəlli verən bir qüvvəyə çevrilir. Bizim ömrümüz bir yerdə dayanıb durmur. Bu zaman bizdə müəyyən obyektiv dəyişikliklər baş verir. Həmişə kədərə, qəmə, izzətlərə dözmək, onun quluna çevrilmək insanı öz ömrünün sonuna yaxınlaşdırılmasına səbəb olur. İnsan həmişə məyusluq, ümitsizlik, qəzəb, narazılıq, paxıllıq, qısqançlıq, qorxu və s. kimi mənfi halları özündən uzaqlaşdırmağa çalışmalıdır.

- Hara üz tutmusan! - deyə Tauna rast gələn bir səyyah ondan soruşur.

- Bağdada gedirəm, orada beş min adam qırılmalıyam.

Bir neçə gündən sonra həmin səyyah yenə də Tauna rast gəlir.

- Bəs sən deyirdin Bağdada beş min adamı qırmağa gedirsən, necə oldu ki, 50 min adam məhv etdin?

- Yox, - deyə Taun etiraz edir, - mən elə dediyim kimi beş min adam qırışısam, qalanları qorxudan ölüblər.”

Hiddət, qısqançlıq və əzablı şübhələrdən də damarlar kəskin daralır - bunun əsas səbəbi qanda adrenalinin çoxalmasıdır.

Belə “emosional zəhərdən “ağıl sanki çasır, insan şiddətli ruhi sarsıntı keçirir.

Damarlar yalnız qorxu, qısqanlıqdan, məyusluqdan da daralır. Məşhur fizioloq Pavlovun təliminə görə *illər keçdikcə beyində sabitləşmiş rabitələr əmələ gəlir, sonra, hansı bir mərhələdə isə bu sabitləşmiş rabitələr qırılır- münasibətlər, estetik kriterilər dəyişilir.*

Çox vaxt söhbət həyata və insanlara olan münasibətlərin prinsipial dəyişilməsindən deyil, onlarda vaxtilə gözə çarpmayan dəyişikliklərə olan münasibətlərdən gedir. Əvvəlki ideallara olan ümidi itirmək - sarsıntıya, əzaba ən güclü stress vəziyyətinə səbəb ola bilər.

İnsan sonsuz ümitsizliyə qapılındaq, dərdi dözülməz olandadır, onun nə danışdığını, nə şikayətini, nə də iniltisini eşitmək olur.

Dərdi böyük olan adam özünə qapılmamlı, dərd əlində aciz qalmamalıdır.

Akademik P.Anoxin yazır: *“zərərli emosiyaların yaranması üçün stimulla emosiya arasında intellekt və məntiq durmalıdır.”*

Bu, müdrək məsləhət də olsa, həyata keçirilməsi çətindir, çünki vəziyyəti düzgün qiymətləndirməyi və ağıllı müdafiə olunmağı hamı bacarmır. Bunun üçün hər bir insanın özünəinam duyğusu olmalıdır. Özünəinam həyata nikbin baxışın əsasını təşkil edir. İnsan dünyada ən yenilməz qüvvələrə, ən tükənməz ruhi imkanlara qadir varlıqdır.

Özünəinam duyğusunun insan həyatında ən böyük əhəmiyyəti məhz ondan ibarətdir ki, bu duyğu insanda olan ecazkar fiziki, əqli və mənəvi qüvvələri həmişə səfərbər vəziyyətində saxlayır. Nəzərə almalıyıq ki, özünə inamsızlıq

insan həyatında ən təhlükəli duyğudur. Bu duyğu insanı həddən artıq üzür, insanı sıxır, onu daim qərarlılıq, tərəddüd, əsəbilik, daxili nifrət, paxıllıq, taleyindən küskünlük, həyata soyuqluq və s. bir qayda olaraq insanda stress vəziyyəti doğurur.

Özünəinam insana məğrurluq və əzəmət gətirir, onun fikir və əməllərində müstəqillik yaradır.

Əlbəttə, biz insanlar həmişə bir-birimizə möhtacıq, hər birimizin qarşılıqlı köməyə ehtiyacı vardır. Biz bir - birimizdən öyrənirik və öyrənməliyik. Lakin həmişə özünü zəif, məzlum bir varlıq hesab edib, başqalarının şəxsində özünə “arxa” axtarmaq insana yaraşmaz . İnsan həmişə özünü də başqalarına arxa hiss etməlidir. Bizim el məsəlində deyildiyi kimi “fərasətli oğul oyuna çıxanda kim mənimlə olur, fərasətsiz oğul isə mən kimlə olum” deyir. Həmişə çinar kimi ucalmağa çalışmaq lazımdır ki, sənin kölgəndə dincəlsinlər. Həmişə kölgə olmaq olmaz ki, başqalarının dalınca sürünəsən.

Özünəinam duyğusunun mühüm amillərindən biri gələcəyə bəslənən ümididir. Məlumdur ki, insan həmişə indiki vəziyyətindən daha yaxşı vəziyyət arzulayır, gözləyir, daim təkmilləşməyə, yaxşılığa meyl göstərir, müasir vəziyyəti onu təmin etmir. Mövcud vəziyyətindən bu cür narazılıq, təmin olunmazlıq, narahatlıq çox təbiidir və öz-özlüyündə maddi və mənəvi inkişafın mühüm bir şərtidir. Bu cür meyl, bu cür “əbədi narazılıq, narahatlıq” olmazdı. İnsan həmişə ümid etməlidir ki, gələcək mövcud vəziyyətdən daha yaxşı olacaqdır. Buna görə də gələcək üçün, sabahımız üçün daha əzmlə fəaliyyət göstərmək lazımdır. Məhz bu cür ümid, inam insanda ruh yüksəkliyi, özünəinam duyğusu yaradır.

Kim sabaha ümid ilə baxmırsa, o bugünkü qüvvələrini də qeyb edir, özünü tərksilah edir, özündəki potensial imkanları azaltmış olur.

Stressə qarşı mühüm mübarizə vasitələrindən biri özünü tam dolğun realizə etməkdir. Öz fiziki, mənəvi intellektual qüvvələrini realizə edə bilməyən, öz istedad və bacarığını ifadə edə bilməyən adam bir qayda olaraq gec-tez xroniki stress vəziyyətinə düşür. İnsan öz arzu və ideallarını həyata keçirmək üçün real mübarizə aparmalıdır, fəaliyyət göstərməlidir. İnsan fəaliyyətdə olarkən, mübarizə apararkən heç şübhəsiz, müəyyən müvəffəqiyyətlər əldə edir. Bu uğurlar özünə inamsızlığı aradan qaldırmaq üçün ən qüdrətli qüvvəyə çevrilir. Fəaliyyət gec-tez müvəffəqiyyətlərlə nəticələnir. Həm də hər bir müvəffəqiyyət özünəinamın rəhnidir. İnsan hər şəraitdə özünün böyük gücünə, qüdrətinə, imkanına inanmalıdır.

Fəaliyyət sanki insanı mənasız qəm yükündən azad edir, dolaşq fikirlərini dağıdıb aydınlaşdırır, vəziyyətini yüngülləşdirir. Bunu nəzərə alaraq Emil Zolya demişdir: *“Ən böyük həqiqət fəaliyyətdir, əməkdir. Həyatın bütün nəşəsi yaradıcılığıdır. Yaratmaq - ölümü öldürmək deməkdir.”*

Görkəmli alman şairi İ.Bexer də bu fikri təkrar edib yazmışdır: *“Nə vaxt ki, qəmlisən işlə! Bu, kədəri qovmaq üçün yeganə vasitədir. Qüssəyə batmamaq üçün işlə! İşlərin yaxşı gedən də işlə, müvəffəqiyyət qazananda da işlə! Müvəffəqiyyətdən baş gicəllənmə xəstəliyinə qarşı işləməkdən başqa gözəl dərman yoxdur.”* Əksinə, fəaliyyətsizlik, bekarçılıq özü ilə bərabər ürəksıxıcı, darıxdırıcı vəziyyət gətirir.

Bütün bu mənfi emosiyaların toplanması həm təbiətdən, həm də insanın özündən asılıdır. Çətin başa düşmək olur ki,

təbiətə bu qədər mənfi emosiyaları yaratmaq nə üçün gərək olubmuş. Belə emosiyaları “psixi ağrı” (pis əhvali- ruhiyyə, ruhi əzginlik, depressiya, intizar...) adlandırmaq olar. Belə bir fikrə gəlmək olur ki, təbiət burada həddən artıq canfəşanlıq etmişdir. Ancaq bununla belə təbiət özünə həmişə asanlıqla haqq qazandıra bilər. İstisna deyildir ki, “psixi ağrı” vicdan adlandırılan insanlararası münasibət üçün bir əsasdır. İnsandakı “psixi ağrını” aradan qaldırmaq həqiqətən çətin problemdir. Başqa ümumbəşəri problemlər kimi “psixi ağrının”da həm bioloji və həm də sosioloji cəhətləri vardır.

Ümumbəşəri ölçüdə “psixi ağrını” cəlb etmək nəinki son dərəcə çətin, hətta lazım da deyil. İnsanı narazılıq duymaq hissindən məhrum eləmək, ağrı hissindən məhrum eləmək qədər qorxuludur.

Ancaq bütün bunlarla belə insanlar “psixi ağrı” ilə var qüvvələri ilə mübarizə aparırlar.

Onların təbii, qarşısı alınmaz miqdarını minimuma endirmək və bu “psixi ağrını” idarə etmək lazımdır.

Hər şeyin mənası məhz ölçüdə və təsir istiqamətindədir. Bizim emosiyamızda kəmiyyət çox vaxt asanlıqla keyfiyyətə keçir. Ancaq emosiyalar onunla fərqlənirlər ki, onlar nə kəmiyyət uçotuna, nə də keyfiyyət istiqamətinə uyurlar. Hələ heç kəs hesablamayıb ki, öz qüvvələrinə lazımı qədər inam duymadıqları üçün cəmiyyət nə qədər bacarıqlı adam itirib. Belə adamlar dumanlı, yaxud aydın şəkildə öz nöqsanlarını duyurlar. Bəzən “ilhamlı dəqiqələrdə” inam meteor kimi şəfəq saçır. Ancaq dərhal sönmə zülmətə bürünür, bacarığın gözəl inciləri öləyir. Həddən artıq inamlı olanları həyat düzgün yola çıxaracaqdır.

Bir sözlə emosional - iradi “ təməlin” mühümlüyünü sübuta ehtiyac yoxdur. Əgər insanda bu keyfiyyət yüksəkdirsə arxayınlaşmaq olar ki, xarici şərait əlverişli olmadıqda belə, insan öz imkanlarını açacaq və bacarığı dairəsində maksimum fəaliyyət göstərəcəkdir.

Özünü bütün çətin, mürəkkəb şəraitlərdə ələ ala bilmək şəxsiyyətin əzəmətinin əsas əlamətidir. Bunu nəzərə alaraq əxlaq nəzəriyyəsi S.Smayls yazmışdır ki, **“özünüidarə, özünəhərmət və özünüəlalma yolu ilə rəzalətlərin onda doqquzunu aradan qaldırmaq olar.”** Nə vaxt ki, insan özünü ələ ala bilmir, öz hərəkət və davranışlarını idarə edə bilmir, o vaxt artıq o, öz əzəmətinə, öz şəxsiyyətini də itirir, çətdiği insanlıq zirvəsindən aşağı doğru yuvarlanmağa başlayır. Bu vaxt heyvanilik insanlığa qalib gəlir, insan kiçilir, yazıqlaşır.

Ən hirsli vaxtda belə özünü ələ ala bilmək, öz hərəkətlərinin, dediyin sözlərin mənasını və labüd nəticələrini dərk edə bilmək insanın “ruhi səlimliyinin” mühüm şərtidir.

Özünüəlalma eyni zamanda əxlaqi azadlığın təzahürüdür, mənəvi sərbəstliyin mühüm göstəricisidir. İnsanın ən çətin, ən mürəkkəb şəraitdə özünü ələ ala bilməsi, öz coşqun ehtiraslarını boğa bilmək dərəcəsi, eyni zamanda onun əxlaqi azadlığının, mənəvi muxtariyyatının dərəcəsidir. İnsan öz iradəsini itirən kimi, öz hiss və ehtiraslarının cilovunu əlindən buraxan kimi, dərhal öz əxlaqi azadlığını da itirir, aqlını çaşdırır, zəkasını bulaşdırır. Bir sözlə, insan idarə edəndən idarəolunana, özünə aqalıqdan öz ehtiraslarının köləsinə çevrilir.

Əbəs deyilməmişdir ki, ən böyük qələbə insanın öz üzərində qazandığı qələbədir. Ən çətin vəziyyətdə özünü ələ almaq əxlaqi igidlikdir və bu cür igidlik hamıya müyəssər ola bilər.

Bunun yeganə açarı özünü dərindən dərk etməkdən, sözün əsil mənasında özünə ağa olmaq qabiliyyətini qazanmaqdan ibarətdir.

İndi planetin elə bir guşəsi yoxdur ki, orada insanlar stress vəziyyətində olmasınlar. Çünki yer kürəsinin hər bir nöqtəsində sanki “qaynar vulkanlar” fəaliyyət göstərməkdədir. Biz XX əsrin son iyirmi illiyini “stress illəri” adlandırsaq, heç də səhv etmiş olmarıq.

Hal-hazırda stress sağalmaz bir epidemiya kimi bütün dünyanı öz ağuşuna alıbdir. Sosioloqlar və psixoloqların əldə etdikləri statistik məlumata görə yer kürəsində adamların son 25-30 ildə 50%- i infarktdan ölmüşdü. Bu da bilavasitə adamların düşdükləri stress vəziyyəti ilə əlaqədar olmuşdu.

Yanvar hadisəsindən sonra respublikamızda stress vəziyyətinə düşənlərin sayı daha çox olmuşdur. Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, hadisədən sonra psixiatr həkimlərimizə yuxusuzluqdan, daxili həyəcanlanmadan, ümitsizləşmədən, inamsızlışmadan, tez-tez əsəbləşmədən, ətrafdakı insanlara qarşı laqeydləşmədən, bədbinləşmədən və s. mənfi emosiyalardan əzab çəkdiklərini bildiren adamların müraciət etməsi günü-gündən artmağa başlayıbdir. Deməli, stress artıq öz işini görmüşdür.

Bu yaxınlarda Respublika Mərkəzi Xəstəxanasının psixiatr həkimi Əliağa Həsənovun yanında idim. Həkim qeyd etdi ki, Yanvar hadisəsindən sonra, son 2 ayda ona müraciət edənlərin, xəstəliyin yüngül formasında təzahür edənlərin sayı təqribən 1000 nəfərə yaxın olmuşdu. Ancaq stressin daha çox izini orqanizmlərində duyan, özünü həqiqətən ağır vəziyyətdə hiss edən xəstələrin sayı 300-ə yaxın olmuşdur. Həkimin gərgin

səyi nəticəsində belə xəstələrin əksəriyyəti artıq həyata yenidən ümidlə baxmağa başlayıbdır.

Əgər biz bu gün hamı üçün uzun və xoşbəxt həyat arzulamaq istəyiriksə, adamlar arasında mütləq xeyirxah, səmimi, qardaşlıq münasibətlərinin bərqərar olmasına, xalqın ruhuna uyğun hərəkət etməyə, kin, paxıllıq və eqoizm kimi hisslərin kəsilməsinə birgə nail olmalıyıq.

Bu gün bizim üçün qərəzçilik, paxıllıq qeyri-təbii hal olmalıdır. Axı, biz bu gün humanizm prinsipləri əsasında, yeni mənəvi və fiziki kamilliyə doğru gedən sağlam bünövrəli bir cəmiyyət yaratmaq ümidi ilə yaşayırıq. Bunun üçün hər şeydən əvvəl bizim mənəvi birliyimiz tam təmin olunmalıdır!

Camal Zeynalova,

Praktik psixoloq

1993- cü il.

Ailədaxili münaqişələr və onların aradan qaldırılması

Ailədaxili münaqişələrin baş verməsindən öncə ailə daxilində psixoloji iqlimin nə yerdə olduğunu müəyyən etmək vacibdir. Çünki ailədaxili münaqişənin yaranmasının ilkin səbəbləri ailədə psixoloji iqlimin pozulması zamanı baş verir. Yəni ailədə hər hansı bir münaqişə yaranarkən ilk növbədə ailədəki psixoloji mühiti analiz etmək lazımdır. Ailənin psixoloji iqlimi dedikdə ər ilə arvadın, valideynlərlə uşaqların, uşaqlarla uşaqların qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri nəzərdə tutulur. Ailədaxili münasibətlər də öz növbəsində ailənin psixoloji iqlimini əks etdirir. Məsələn, ailədə baş vermiş hər hansı xoşagəlməz hadisə ailədaxili münasibətlərdə istər-istəməz soyuqluq yaradır, ailədaxili münasibətlərdə narazılıq baş verir. Ailənin psixoloji iqliminə həm də başqa amillər də təsir göstərir ki, bunun nəticəsində də ailədə qanqaraçılıq, əhval-ruhiyyənin pozulması, bədbinlik yaranır. Ailə daxilində sanki bir durğunluq yaranır, hər kəsdə özünəqapanma prosesi baş verir. Bu hal günlərlə, hətta həftələrlə davam edə bilər. Bu kritik vəziyyətdən çıxmaq üçün ailə başçısının üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Çünki ailənin əsas aparıcı və qərarverici şəxsi ər hesab olunur. Əlbəttə, bu demokratik prinsiplərlə idarə olunan ailələrə şamil olunmur. Bu avtoritar qaydalarla idarə olunan ailələrə aiddir. Ailə münasibətləri möhkəm təməl - yəni qarşılıqlı sevgi, qarşılıqlı hörmət və rəğbət, qarşılıqlı inam, etibar, vəfa, qarşılıqlı güzəşt və s. üzərində qurulmayıbsa, o zaman ailədaxili psixoloji iqlimin pozulması nəticəsində həmin ailədə ər ilə arvad arasında soyuma, bir-birindən uzaqlaşma, bir-

birini günahlandırma, təqsiri kimsə boynuna almağa çalışmaması və evdə yersiz söhbətlərin günlərlə davam etməsi halları baş verir. Və belə hadisələr hətta sonda ər ilə arvadın boşanmasına səbəb ola bilər.

Ailədaxili psixoloji iqlim hər bir ailə üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Ailədə əlverişli psixoloji iqlimin yaranması üçün ilk növbədə ər in üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Çünki ər ailədaxili nizam-intizamı, davranış qaydalarını, səmimi münasibətlərin formalaşdırılmasını, bir-birinə hörmətlə yanaşmanın, qarşılıqlı anlaşmanın, emosional halların tənzim olunmasının təmin edilməsinə nəzarət etməlidir. Ailədə ər in özünə qarşı tələbkarlığı ailənin digər üzvlərinə qarşı eyni münasibətdə olduğunu sübut etməlidir. O, bunu ailədaxilində özünün rəftar və davranışında göstərməlidir. Yəni hər şeydən öncə, valideyn ailədə övladları üçün bir nümunə olmalıdır. Çünki uşaqların tərbiyəsi ailədə valideynlərdən çox asılıdır. Demək, ailədə əlverişli psixoloji iqlimi ilk növbədə ər və arvad yaratmalıdır. Psixoloqların fikrincə, ailədə psixoloji iqlimin yaradılmasında ana daha fəal rol oynamalıdır. Çünki ailə daxilində yaranan emosional münasibətlərin mərkəzində məhz ana dayanır. Ana ataya nisbətən övladlarını daha yaxşı başa düşür, onlarla daha asan dil tapmağı bacarır.

Ailədə qarşılıqlı hörmət və tələbkarlıq, qarşılıqlı etimad və kömək normal olmalıdır. Bu hallar ailədə mövcud deyilsə, o zaman həmin ailədəki əlverişli psixoloji iqlimdən söhbət belə gedə bilməz. Ailədə xırda məsələlər üzündən yersiz sözsöhbətin yaranması, tərəflərin bir-birini günahlandırması, kiminsə güzəştə getməməsi, hətta bu zaman tərəflərin bir-birini təhqir etməsi səviyyəsinə qalxması ailədə psixoloji iqlimin korlanmasına zəmin yaradır. Belə hallar adətən uğursuz

ailələrdə, yəni təməli möhkəm olmayan ailələrdə tez-tez baş verir. Ancaq möhkəm təməl üzərində qurulmuş ailələrdə, yəni uğurlu ailələrdə belə hallarda qarşılıqlı güzəşt, nöqsanlara dözmək, bir-birini səbrlə dinləməyi bacarmaq, hər iki tərəfin öz səhvini başa düşməsi, bir-birinin şəxsiyyətinə hörmət etməsi, bir-birinə qayğı ilə yanaşması halları ilə qarşılaşırıq.

Hər bir ailədə xırda da olsa söz-söhbət, kiçik münaqişələr olur. Bəzən elə başa düşünülür ki, bu münaqişələri asanlıqla həll edə bilən insanların hamısı möhkəm səbrə, güclü iradəyə, geniş dünyagörüşünə malik, özünə güvənən, cəsarətli şəxslərdir. Ancaq bu hər zaman belə olmur.

Bildiyimiz kimi ailədaxili problemləri asanlıqla həll etmək hər zaman mümkün olmur. Problemləri həll etməyin əsasında ilk olaraq tərəflər arasındakı danışıqlar, məsələləri aydınlaşdırma, bir-birini səbrlə dinləmə durur. Əsəbləşmədən, təmkinlə, qarşılıqlı anlaşma yolu ilə, tərəflər arasında mövcud olan möhkəm etibar hissini əldə əsas tutaraq münaqişəni, yaranmış problemi həll etmək mümkündür. Bu zaman tərəflərin bir-birinə güzəştə getmək bacarığını və istəyini hökmən nəzərə almaq lazımdır. Ancaq bəzi hallarda tərəflər ailədə baş verən münaqişə və problemlərin həllinə laqeyd yanaşaraq onun daha da dərinləşməsinə rəvac verirlər. Bu zaman tərəflərin heç birisi öz səhvini görmək istəmir və bir-birlərinə güzəştə getmirlər. Belə olan halda ailədaxili ziddiyyət daha geniş vüsət alır, onun həll edilməsi müşkül məsələyə çevrilir. Bu vaxt yeganə çıxış yolu tərəflərdən birisinin hökmən güzəştə getməsi vacibdir. Güzəştə getməyin ən əsas xüsusiyyətlərindən biri qarşı tərəfə səhv etmək imkanını tanımaqdır. Onun üzərinə çox getməmək gərəkdir. Qarşı tərəfin hərəkətini qınamaq, ona şübhə ilə yanaşmaq, onda səhv

axtarmağa cəhd göstərmək yersiz hesab edilməlidir. Əks təqdirdə gələcəkdə bu qarşı tərəfin daha böyük səhvlər etməsinə şərait yaradar. Onu da unutmamalıyıq ki, həyatda səhvsiz adam, ideal insan yoxdur.

Mütəxəssislərin fikrincə, ailədaxili münaqişələrin yaranmasında kişilərin işsizliyi, qadınların cəmiyyətdəki rolunun artması böyük rol oynayır.

Bu günə kimi azərbaycanlı ailələrdə adətən əməyin ənənəvi bölgüsü aparılıb. Yəni ər işləyib evə pul gətirir, arvad isə evdə uşaqların tərbiyəsi və ev işləri ilə məşğul olur. Ev işlərində və uşaqların tərbiyəsi ilə kişilərin az məşğul olması və ya heç məşğul olmaması da ailədaxili münaqişələrə, gərginliyə, yersiz söz-söhbətlərə, incikliklərə gətirib çıxarır. Ailə münaqişələri öz səbəblərinə görə fərqlənir. Onlardan ən önəmliləri aşağıdakılardır:

- ailə üzvlərinin özünüifadə etməsi azadlığının məhdudlaşdırılması;
- ailənin qəbul etdiyi davranış normalarından kənara çıxması;
- ailədə əks meyllərin, əks maraqların meydana çıxması;
- ailədə tərəflərdən kiminsə tələbatının ödənilməməsi;
- ailənin avtoritar formada idarə edilməsi;
- ailədə maddi problemlərin mövcudluğu;
- ailəyə kənar müdaxilənin olması;
- ailədə qısqanclığın və xəyanətin sezilməsi;
- ailədə qarşılıqlı güzəştin olmaması;
- ailədə tərəflər arasında təkəbbürlülüynün olması;
- ailədə tərəflərin ailə məsuliyyətini lazımcına dərk etməmələri;

- ailədə tərəflər arasında qısqanclıq hissini güclü olması;
- ailədə maddi və mənəvi tələbatlara kəskin ehtiyac duyulması;

- ailədə tərəflərin seksual disharmoniyası və s.

Ailədaxili münaqişələrin baş verməsində özünü qiymətləndirmənin də rolu az deyildir. Çünki tərəflərdən hər hansı biri ailədə özünü yüksək qiymətləndirirsə, bu zaman ailədə istər-istəməz narazılıq yaranır. Ər özünü yüksək qiymətləndirirsə, bu halda evdə ancaq onun dediyi fikir, söz və qərarın əsas götürülməsi deməkdir. Yəni ailədə arvadın dediyi ən ağıllı fikir belə ər tərəfindən qəbul edilməz hesab olunur. Və bu zaman ailədaxili narazılıq, münaqişə baş verir. Amma ailədaxili söz-söhbətin olmaması, narazılığın yaranmaması və münaqişənin baş verməməsi üçün gərəkdir ki, tərəflərin hər ikisi özünü adekvat qiymətləndirsinlər. Yəni tərəflər ailədə həm öz fikirlərində, davranışlarında, münasibətlərində korrekte etməlidirlər. Bu zaman ailədə qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı hörmət və rəftar, səmimi münasibət yaranır ki, bunun da nəticəsində ailədaxili münaqişədən qaçılmış olur. Kişi heç bir halda özünü qadından üstün tutmamalı, öz fikir və qərarlarını zorla ona qəbul etdirməməlidir. Qadının ona kor-koranə qulaq asmasına, ona itaət etməsinə təkid etməməlidir. Yəni ailədə kişi patriarxal qaydalar tətbiq etməməlidir. Çünki bu kimi adət-ənənələr artıq keçmişdə qalıb. Belə olan halda müasir dövrdə yaşadığımızı, cəmiyyətdə qadınla kişinin bərabər hüquqa malik olduğunu, qadınların düşüncə tərzində böyük dəyişikliklərin baş verdiyini unutmamalıyıq. Deməli, ailədə tərəflər özlərinin həm cəmiyyət qarşısında, həm də ailə daxilində hüquqlarını, məsuliyyətlərini, ailə qurarkən götürdükleri öhdəliklərini dərk etməli, münasibətlərində bir-

birlərini aşağıladıcı, təhqiramiz ifadələrə yol verməməlidirlər. Ailədə sağlam düşüncə tərzini formalaşmalıdır ki, ailədaxili münaqişələrdən qaçılmış olsun. Əgər ailədə qadınla kişi arasındakı münasibət ədalət və bərabərliyə əsaslanırsa, tərəflərdən biri o birisinə həqarətlə baxmırsa, biri özünü o birisindən üstün tutmursa, bir-birinə qarşılıqlı hörmətlə yanaşırsa, rəftar və davranışlarında bir-birinə xoş məram nümayiş etdirirlərsə, belə ailələr uğurlu və uzunömürlü ailələrdən olacaq. Ailədə həmçinin qarşılıqlı ehtiram, yoldaşlıq münasibətləri hökm sürməlidir. Amma biz qadın xarakteri ilə kişi xarakteri arasındakı bir çox fərqlərin olmasını heç də unutmamalıyıq. Amerikan psixoloqun dediyi kimi, “Qadın dünyası kişi dünyasından tamamilə fərqlidir”. Ailədə istə-istəməz qadın və kişi fərqli düşüncələrə sahibdirlər. Hər iki tərəfin özünəməxsus üstün cəhətləri vardır ki, bu zaman tərəflər bunu nəzərə alaraq bir-birlərilə sağlam səmimi münasibət qurmalıdırlar. Bu halda ailədə münaqişələrdən və yersiz söz-söhbətlərdən qaçmaq mümkündür.

Ailədaxili münaqişələrdən danışarkən uşaqlarla valideynlər arasındakı münaqişələri də xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Ailə üzvləri arasında münasibətlərin pozulması ailədə tələbatların ödənilməməsi zərurətindən irəli gəlir. Belə ki, ailə üzvlərinin maddi (mənzil, ərzaq, geyim və s.) tələbatları ilə yanaşı mənəvi sosial tələbatları - hörmət, qayğı, nəvaziş, şəxsi ləyaqətin təsdiqi, özünün gərəqli olduğunu dərk etməyi, ünsiyyət tələbatı, qarşılıqlı anlaşmaya və ehtirama və s. olan tələbatları da ödənilməlidir. Ailədə maddi və mənəvi tələbatların ödənilməsi hər bir ailə üzvünün mənəvi rahatlığını təmin edir, ailə münasibətlərinin tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ailədaxili münaqişələr özlüyündə kiçik deyil, qlobal problem hesab olunur. Çünki ailədaxili münaqişələrə bir çox amillər təsir edir. Onu da unutmamalıyıq ki, ailə cəmiyyətin əsas nüvəsini təşkil edir. Cəmiyyətin inkişafı ilk növbədə ailənin sabitliyindən, rifahından, ailə münasibətlərinin əxlaqi və mənəvi dəyərlər əsasında təşkilindən asılıdır. Cəmiyyət həmişə çalışır ki, ailənin bünövrəsi sağlam təməl əsasında qurulsun. Həm də ailə münasibətlərinin tənziimi üçün müxtəlif qanunvericilik aktlarından istifadə olunur. Bu aktlarda hər bir ailə üzvünün hüquq və vəzifələri də əks etdirilmişdir.

Ailədaxili münaqişələrin təzahür sahələrinə uşaqlar, ailə üzvləri, yaxın qohumlar və dostlar, cəmiyyət aid edilir. Hər bir normal ailə şəraitində boya-başa çatan uşaqlarda yüksək əxlaqi keyfiyyətlər, insanlara hörmətlə yanaşma, özündən kiçiklərə qayğı göstərmək və kömək etmək, yoldaşlarına qarşı rəftar və davranışlarında səmimiyyət hissinin yüksək olması təşəkkül edə bilir. Münaqişəli ailələrdə isə uşaqlarda insan münasibətlərinin pis nümunələrini nümayiş etdirirlər.

Ailədaxili münaqişələr bütün ailə üzvlərinə təsir etməklə yanaşı, yaxın qohum və dostlara, son nəticədə isə ümumən cəmiyyətə mənfi təsir göstərir. Ona görə də həmin təsirləri və mənfi nəticələri təfəssilatı ilə şərh etmədən əsas məsələnin həmin münaqişələrin vaxtında düzgün təhlil edilməsi, onları doğuran səbəb və nəticələrin dəqiq müəyyənləşdirilməsi və aradan qaldırılması üçün adekvat yol və vasitələrin tapılmasındadır. Belə ki, ilkin nikaha qoşulan gənclər hökmən psixoloji testlərdən keçməlidir. Bu testlər “Anket sorğuları” (buraya şifahi sorğu, yazılı sorğu və sərbəst sorğu daxildir. – C.Z) və “Proyektiv metodlardan” istifadə edilməklə yeni evlənən cütlüklər arasında aparılmalıdır. Proyektiv testlər dedikdə,

onlar daxili proyeksiya dinamikası doğuran qeyri-müəyyən stimulların təqdimi əsasında yoxlananların şəxsiyyətini tamlıqda öyrənməyə imkan verən metodikadır. Bu cür testlərə Rorşarx testini, Tematik apperseptiv testi (TAT), Şarl Kox və Rene Sturun “Ağac” testini, “Mövcud olmayan heyvanlar”, 5 fiqur və s. testlərini aid etmək olar. Məsələn, TAT-ın tətbiqi zamanı yoxlanan adam ona təqdim olunan şəkildə baş verən hadisələri təsvir edir və bu zaman həmin hadisələrə öz daxili hiss və məramını ifadə edir (şəkillər elə tərtib olunur ki, onları müxtəlif şəkildə şərh etmək mümkün olsun). Testlərin nəticələri psixoloq tərəfindən hərtərəfli təhlil edilməli və doğru-dürüst nəticə əldə edilməlidir. Testlərin nəticələri imkan verəcəkdir ki, yeni evlənənlərin xarakterik xüsusiyyətləri məlum olsun. Bu psixoloji testlər tərəflərin bir-birindən saxladığı xarakterik xüsusiyyətlərin hətta, ən kiçik və gizli detalları belə psixoloq tərəfindən müəyyən edilir. Bundan sonra psixoloq tərəflərlə əvvəlcə ayrı-ayrılıqda, daha sonra isə birlikdə söhbət aparmalıdır. Hər iki tərəfin çatışmayan cəhətləri ortalığa qoyulmalı və bunların aradan qaldırılmasında müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edilməli, birlikdə çıxış yolları arayıb tapılmalıdır. Bu zaman tərəflər öz səhvlərini etiraf etməyi bacarmalıdırlar və bunların aradan qaldırılmasında qarşılıqlı cəhd göstərməlidirlər. Bu zaman psixoloq psixoloji məsləhətlərdən istifadə etməlidir.

Ailə başçısı bağışlamağı bacarmalıdır. Bu, şəxsin alicənablığından və əxlaqından irəli gəlir. İffət, namus, qarşılıqlı hörmət və məhəbbət ailənin açarı və sifətidir.

İnsanın səxavəti, mədəniyyəti və əxlaqı varsa heç vaxt zora arxalanmaz, kobudluğa yol verməz. Ailədə kişi idarəçilikdə zordan istifadə etməz. Çünki zor Allah tərəfindən

bağışlanmayan bir günah kimi qəbul edilir.

İslama görə kişinin qadın, qadının da kişinin boynunda haqqı var. Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.s.) buyurur: “Hər kim zövcəsini vursa, qiyamətdə mən onun düşməniyəm. Qadınlarınızı incitməyin. Zövcəyə xidmət etmək böyük günahların kəffarəsi sayılır. Allahın qəzəbini soyudur...”

R. Taqor belə bir fikir söyləmişdir: "Kişi ağzı kəsməz kor balta o, işləndikci itilənər. Qadın isə incə almazdır, onu zora salmaq olmaz".

Ailə başçısı kimi kişi, bu vəzifəni ləyaqətlə yerinə yetirməyi bacarmalı, idarəçilikdə ədalətə, insafa, əxlaqa, ədəbə, hörmət və məhəbbətə söykənməli, onlardan faydalanmalıdır.

Kişinin vəzifəsidir ki, ailə həyatının mühitində öz ömür-gün yoldaşı ilə ədəb və kərəmətlə rəftar etsin, onun xətalарının üstündən sükutla keçsin, səbrli olsun. Bu minvalla ailə həyatı da davamlı olar.

Camal Zeynalöglu,

Praktik psixoloq,

“**Inform.az**” saytı, 13 oktyabr 2015-ci il.

Məktəbin idarə olunmasında rəhbər şəxsin qarşısında duran əsas vəzifələr

(Məktəb psixoloqunun tövsiyələri)

Hazırkı şəraitdə məktəbin demokratik prinsiplər əsasında idarə olunması yeni təhsil konsepsiyasının tələbindən irəli gələn ən başlıca vəzifədir. Buna görə də məktəbdə təlim-tərbiyənin yüksək səviyyədə təşkili, pedaqoji kollektivdə sağlam psixoloji mühitin yaranması bilavasitə məktəb rəhbərliyindən asılıdır.

Məktəbin idarə olunmasında rəhbər şəxs aşağıda qeyd edilmiş prinsiplərə və şəxsi nümunələrə hökmən riayət etməlidir:

1.Rəhbər şəxs təşkilatçılıq işinə müstəqil qoşulmalı, kollektivin fəaliyyətinin planlaşdırılmasına ciddi maraq göstərməlidir.

2.Rəhbər şəxs kollektivdə qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinə daim maraq göstərməlidir.

3.Təlim və tərbiyənin keyfiyyəti və nəticəsini ən başlıca amil hesab etməlidir.

4.Rəhbər şəxs kollektivin fəaliyyətinin nəticələri üçün məsuliyyət daşıyır.

5.Rəhbər şəxs kollektiv üzvlərinin təşəbbüskar və müstəqil işinə imkan yaratmağa borcludur.

6.O, kollektivdə ictimai həvəs yaratmağı bacarmalıdır. Elə işləməlidir ki, kollektiv tərəfindən ona irad tutulmasın. Bunun

üçün o, öz təşkilatçılıq imkanlarını daha da genişləndirməyə çalışmalıdır.

7.Rəhbər şəxs öz vəzifə borclarını təşəbbüskarcasına və məsuliyyətlə yerinə yetirməlidir. O, adamlara dəqiq və düzgün xarakteristika verməyə qabil olmalıdır.

8.Rəhbərlik etdiyi kollektiv üzvlərinin xüsusiyyətlərini və əhvalını tez qiymətləndirməyi bacarmalıdır.

9.Özünü başqa adamların, yəni öz kollektiv üzvlərinin düşə biləcəyi vəziyyətdə hiss etmək bacarığı olmalıdır.

10.Kollektiv üzvlərinin davranış xüsusiyyətlərini təhlil etməyi bacarmalıdır.

11.Kollektiv üzvlərilə qarşılıqlı münasibətlərdə düzgün yol seçmək qabiliyyətinə və onlarla fərdi yanaşma yollarını tapmağı bacarmalıdır.

12.Rəy və qiymətlərində ölçüb-biçmək (götür-qoy etmək) bacarığı olmalıdır.

13.Qərəzsiz, sünilik, kobudluq və lovğalıq etmədən kollektiv üzvləri ilə ünsiyyətdə olmağı bacarmalıdır.

14.Rəhbər şəxs kollektiv üzvlərinə iradi, emosional və şəxsi nümunəsi ilə təsir göstərmək bacarığına malik olmalıdır.

15.Kollektiv üzvünə təsir göstərmək üçün düzgün, əlverişli məqam seçməyi bacarmalıdır.

16.Kollektivdə işin müvəffəqiyyətinə inam oymaq və sözlə həvəsləndirmək bacarığı olmalıdır.

17.Tələbkarlıqda ustalıq göstərmək qabiliyyəti və həmin tələbkarlığın həddini bilmək bacarığı olmalıdır.

18.Xoş məramla, əsaslı və məntiqi şəkildə tənqid etməyi bacarmalıdır.

19.Rəhbər şəxs tənqidi qeydlərin mahiyyəti və əhəmiyyətini çatdırmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır.

20.Öz müvəffəqiyyət və uğursuzluqlarını obyektiv qiymətləndirmək bacarığı olmalıdır.

21.Rəhbər şəxs tam qüvvəsini sərf etməklə işləməyə qabil olmalıdır.

22.İşin mənafeyini şəxsi mənafelərdən üstün tutmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır.

23.Rəhbər şəxs başladığı işi axıra çatdırmaq qabiliyyəti və bu işin icrasında prinsipial olmalıdır.

24.Kollektivin buraxdığı səhvlərdə hər şeydən əvvəl bir rəhbər kimi öz səhvlərini görməyi bacarmalıdır.

25.Rəhbər şəxs qərarlarındakı səhvləri boynuna almaq və etiraf etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır.

26.Rəhbər şəxs Təşkilatçılıq işinə müstəqil /sərbəst/ qoşulmalıdır.

27.Məktəbdə nizam-intizamın saxlanılmasını vacib saymalıdır.

28. İşdə təşkilati və tərbiyə sahələrinin eyni dərəcədə

mühüm rol olmasını hesab etməlidir.

- 29.Şagirdlərdə ictimai həvəs yaratmağa çalışmalıdır.
- 30.Öz təşkilatçılıq imkanlarını daha da genişləndirməyə çalışmalıdır.
- 31.Öz təşkilatçılıq işindən razı qalmağa çalışmalıdır.
- 32.İnandırıcı dəlillərlə təsir göstərmək bacarığı olmalıdır.
33. Tələblərdə inadkarlıq göstərməyə qabil olmalıdır.
34. Həmişə tələbkarlıq göstərmək bacarığı olmalıdır.
35. Müxtəlif formada /zarafatdan tutmuş əmrə qədər/ tələbkarlıq göstərmək bacarığı olmalıdır.
36. Tələbkarlığın həddini bilmək bacarığına malik olmalıdır.
37. Xoş məramla tənqid etməyi bacarmalıdır.
38. Öz davranışının qiymətləndirilməsində özünütənqid qabiliyyətinə malik olmalıdır.
39. Öz müvəffəqiyyət və uğursuzluqlarını obyektiv qiymətləndirmək bacarığı olmalıdır.
40. Tam qüvvəsini sərf etməklə işləməyi bacarmalıdır.
41. İşin mənafeyini şəxsi mənafeyindən üstün tutmaq qabiliyyəti olmalıdır.

42. Kollektivın buraxdıđı səhvlərdə hər şeydən əvvəl bir rəhbər kimi öz səhvlərini görmək qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Camal Zeynalıđlu,
Praktik psixoloq
06 oktyabr 1992-ci il.

Müəllim şəxsiyyətinin pedaqoji fəaliyyətində rolu

(Məktəb psixoloqunun tövsiyələri)

Pedaqoji fəaliyyətin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsində yüksək keyfiyyətlərə malik olan müəllim şəxsiyyətinin formalaşması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həmin keyfiyyətlər fəaliyyət prosesində tədricən şagirdlərin şəxsiyyətinin əlamətlərinə çevrilir.

Hər bir müəllimdə yüksək şüurluluq, əxlaqi keyfiyyətlər, həqiqi inam, ümumi mədəniyyət və s. kimi keyfiyyətlər olmalıdır. Pedaqoji qabiliyyətlərlə birlikdə bu keyfiyyətlər müəllimə öz fəaliyyətində müvəffəqiyyət qazanmaq imkanı verir. Müəllim pedaqoji fəaliyyətində aşağıdakı fərdi keyfiyyətlərə malik olmalıdır:

1. Müəllim iradi keyfiyyətə malik olmalıdır. İradəli müəllim təkcə şagirdin qarşısına tələb qoymaqla kifayətlənməməli, eyni zamanda həmin tələbin dəqiq və vaxtında yerinə yetirilməsinə nəzarət etməlidir.

2. Müəllim təkidli olmalıdır. Təkidlilik təkcə müəllimin şagirdlərə qarşı tələbkar olması, ona nəzarət etməsi üçün deyildir. Bu keyfiyyət eyni zamanda müəllimin öz pedaqoji fəaliyyətini icra edərkən qarşıya çıxan ciddi çətinlik və maneələri aradan qaldırması, fasiləsiz olaraq öz üzərində işləməsi, öz ixtisasının artırması üçün də zəruridir.

3. Pedaqoji fəaliyyət zamanı müəllim dözümlü və hövsələli olmalıdır. Əgər müəllim özünü ələ ala bilmirsə, o, sinfi də ələ ala bilməyəcək. Müəllim özünü ələ ala bilməyi, öz hərəkətlərinə nəzarət etməyi bacarmalıdır.

4. Müəllim təvazökar və özünə qarşı tələbkar olmalıdır. Müəllim şagirdlərini həqiqətdə olduğu kimi bilməli, onun bütün zəif və qüvvətli cəhətləri ilə, bütün gündəlik xırda ehtiyacları ilə tanış olmalıdır.

5. Müəllim bir də onu bilməlidir ki, şagird şəxsiyyətinin təşəkkülünə müəllimin öz şəxsiyyəti də lazımı təsir göstərir. Müəllimin şəxsi nümunəsi, onun şəxsiyyəti şagird şəxsiyyətini təşəkkül etdirir, onun inkişafına şərait yaradır.

Müəllim şəxsiyyəti uşağın hiss və iradəsinin inkişafına, onun həyatına əsaslı təsir göstərir. Müəllimin şəxsiyyəti təkcə dərs dediyi müddətdə də bəzən həmin şagirdlərin şəxsiyyətinə müsbət təsir göstərir, ona təkan verir.

Camal Zeynalöglü,

Praktik psixoloq

15 noyabr 1992 - ci il.

Sınıf kollektivinin daha yaxşı öyrənilməsi

(Məktəb psixoloqunun tövsiyələri)

Sınıf rəhbəri öz sınıf kollektivini daha yaxşı öyrənmək, şagirdlərinin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini daha yaxından bilməsi üçün aşağıdakı vəzifələri icra etməlidir:

1.Sınıf kollektivinin rəsmi strukturunu müəyyən etmək. Sınıf kollektivinin tərkibi. Sınıf fəalları. Sınıf nümayəndəsinin, kollektivin hörmətini qazanan şagirdlərin qısa xarakteristikası.

2.Sınıfın mənimsəmə göstəricilərini müəyyən etmək.

3.Sınıf kollektivinin ictimai-faydalı işdə iştirakını təmin etmək.

4.Sınıfın intizamı, şagirdlərin davranış normalarının, sosial davranış vərdiş və adətlərinin vəziyyətini müntəzəm olaraq yoxlamaq və ona nəzarət etmək. Sınıf kollektivinin birliyinə nail olmaq.

5. Kollektivdə ictimai rəyi daim yoxlamaq.

6.Sınıfdə şəxsiyyətlərarası münasibətləri, yoldaşlıq münasibətlərini, şagirdlərin mikroqruplardakı qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətlərini öyrənmək. Kollektivdə xüsusi təsir edə bilən şagirdlərin olmasını aşkar etmək.

7.Şagirdlərin nüfuzu və sosial rollarını müəyyən etmək /ictimaiyyətçi, idmançı, bədii özfəaliyyətdə iştirak edən və s. şagirdlər/.

8.Şagirdlərin davranışına aid ayrı-ayrı faktların, eləcə də şagirdlərin kollektivə təsirini öyrənil təhlil etmək.

9.Sinif kollektivinin yaş xüsusiyyətlərini müəyyən etmək.

10.Sosial mühitin, valideynlərin, ictimaiyyətin sinif kollektivinə təsirini öyrənmək.

11.Şagirdlərdə ictimai fəallığı yüksəltmək və onlarda xarakterin kollektivçilik əlamətlərinin aşılmasına nail olmaq.

Camal Zeynalöglu,
Praktik psixoloq
03 noyabr 1992 - ci il.

Şagirdlərlə aparılacaq əxlaqi söhbətlər

(Məktəb psixoloqunun tövsiyələri)

Şagirdlərlə aparılacaq əxlaqi söhbətlərdə sinif rəhbərinin və müəllimlərin aşağıdakı prinsiplərə əməl etmələri zəruridir:

1.Əxlaqi söhbətlər məzmunca şagirdlərin müvafiq yaş səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Bu zaman söhbəti hədsiz mücərrəd anlayışlar, mürəkkəb mühakimələrlə yükləmək olmaz.

2.Söhbət aparılan kollektivi, onların istiqamətini, qarşılıqlı münasibətini, təlimə, müəllimə münasibətlərini yaxşı bilmək və nəzərə almaq lazımdır.

3.Söhbəti konkret bir səbəblə, ölkənin və kollektivin həyatında baş verən bir hadisə ilə, yeni kitab və ya kinofilmlə əlaqələndirmək, onlarla bağlı şəkildə təşkil etmək zəruridir.

4.Söhbətə aydın, konkret misallardan başlamaq daha münasibdir. Söhbət zamanı şagirdlər üçün yeni olan, inandırıcı faktlardan, misallardan istifadə edilməlidir.

5.Əxlaqi söhbət zamanı şagirdlərdə maksimum fəallıq yaratmaq, onları canlı fikir mübadiləsinə cəlb etmək, onlarda fikir oyatmaq, əxlaq məsələləri üzərində düşünməyə məcbur etmək lazımdır. Şagirdlərə əxlaqi nəticəni hazır vermək əvəzinə, onların özlərinin əxlaqi normalar barədə nəticə çıxarmalarına /şübhəsiz, müəllimin rəhbərliyi altında/ nail olmaq zəruridir.

6.Şagirdlərin şüuruna çatdırılan məsələlərin yaxşı əsaslandırılmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu cəhətə əməl olunması xüsusilə yeniyetmə və böyük məktəblilərlə iş zamanı daha çox zərurət təşkil edir.

7.Əxlaqi söhbət zamanı şagirdlərdə dərin və aydın emosiyaların yaranmasına nail olmaq lazımdır. Bu işə o zaman mümkün ola bilər ki, müəllim söhbəti etinasız, həvəssiz deyil, emosional və canlı keçirsin.

Camal Zeynalöglü,
Praktik psixoloq
09 noyabr 1992 - ci il.

Məktəb praktik psixoloqun vəzifəsi

XXI yüzillikdə Azərbaycan məktəbinin, bütövlükdə təhsil sisteminin uğurları bütün başqa şərtlərlə yanaşı, həm də məhz psixoloji biliklərin məktəb təcrübəsində nə dərəcədə səriştə ilə gerçəkləşməsindən, psixoloji xidmətin təhsil sistemindəki rolundan asılı olacaqdır.

Təhsil sistemində psixoloji xidmət pedaqoji psixologiyanın formalaşma mərhələsində olan yeni sahələrdən biridir. Artıq son dövrlərdə tətbiqi pedaqoji, sosial psixologiya və şəxsiyyət psixologiyası kimi sahələr doğru olaraq ümumi bir adla – praktik psixologiya adlandırılır. Son illər ərzində psixologiyanın praktik-tətbiqi sahələrində çalışan psixoloqların sayı əhəmiyyətli şəkildə artmışdır.

Azərbaycanda praktik məktəb psixoloqlarının hazırlanması istiqamətində həyata keçirilən ilk təşəbbüslər 1989-cu ilə təsadüf edir. O vaxtdan uzun bir dövr keçməsinə baxmayaraq bu gün onların fəaliyyətini tənzimləyən hüquqi-normativ baza hələ də lazımi səviyyədə deyildir.

Onu da qeyd edim ki, biz Azərbaycanda praktik məktəb psixoloqlarının hazırlanmasının ilk məzunlarındanıq. Orta məktəbdə praktik psixoloq vəzifəsində işlədiyim illərdə əmin oldum ki, ümumtəhsil məktəblərində praktik psixoloqun öhdəsinə çox böyük məsuliyyət düşür. Anladım ki, məktəbdə praktik psixoloq olmadan təhsildə - məktəbə uşaqların düzgün və obyektiv qəbulu, təlim-tərbiyədə, nizam-intizamda, tədrisin keyfiyyətində, məktəbdəki həm müəllim kollektivi, həm də şagird kontingenti arasındakı psixoloji münasibətlərin tədqiq edilməsi istiqamətində doğru-düzgün nəticələr əldə edilə

bilməz. Məktəbdə praktik psixoloqun qarşısında ən vacib və məsuliyyətli vəzifə dayanır. Buna işlədiyim müddətdə öz təcrübəmdə şahid oldum. Etiraf edirəm ki, aldığım psixoloji biliklərin məktəb həyatına tətbiqi sahəsində böyük çətinliklərlə qarşılaşdım. Xüsusən də məktəb rəhbərliyinə və müəllimlərə ənənəvi qaydada ünvanladığım psixoloji tövsiyələr adətən səmərəsiz olurdu. Kimsə tədrisin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması barədə səmərələşdirici və müasir üsullardan istifadə etməyə səy göstərməyə çalışmırdı. Müəllimlər həmişə olduğu kimi, tədrisdə, təlim-tərbiyədə, şagirdlərlə münasibətdə yenə də köhnə pedaqoji və psixoloji metodlardan istifadə etməyə üstünlük verirdilər.

Uzun illər boyu təlim-tərbiyə vəzifələrinin işlənilib hazırlanmasında təhsil sisteminin rəhbər orqanları deklarativ şəkildə şagirdin şəxsiyyətinin formalaşdırılması zərurətini irəli sürsə də, əslində məktəbin fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsində, şagirdlərin psixoloji xarakteristikaları, psixi inkişaf göstəriciləri nəzərə alınmamışdır. Məktəblərdə təlim-tərbiyə işlərinin səmərəliliyi bir qayda olaraq bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilmişdir. Bu meyar vacib, zəruri olsa da, müasir dövrdə kafi hesab edilə bilməz. Çünki bu göstəricilər uşağın şəxsi və psixi inkişafının tam mənzərəsini əks etdirməyindən, öyrənilmiş materialların şagirdin şəxsi sərvətinə çevrilmə vəziyyətini, mənimsənilmiş təlim materiallarının şagirdin təfəkkürünün və qabiliyyətlərinin gələcək inkişafına təsirini açmağa imkan vermir. Başqa sözlə desək, bu halda təlim-tərbiyə prosesinin özünün nə dərəcədə səmərəli olması məsələsi aydın olmur. Müəllim müxtəlif yaşlı uşaqlarla apardığı təlim-tərbiyə prosesində müəyyən çətinliklərlə

qarşılaşır. Bu çətinliklər sırasına münaqişəli məsələləri və situasiyaları, şagirdlərin şəxsi və intellektual inkişafında normadan kənar çıxma hallarının profilaktikası və korreksiyasını və s. aid etmək olar. Müəllimlər öz şəxsi təcrübəsi və intuisiyalarına əsaslanmaqla şagirdləri qiymətləndirir, onlar haqqında fikir söyləyirlər ki, bu da əvvəlki təəssüratlar əsasında formalaşmış qənaətlərdən başqa bir şey deyildir. Bu halda müəllimdə şagirdin davranış motivləri, hərəkət və əməlləri haqqında həqiqi və dəqiq məlumatlar olmur.

Praktik psixoloq uşaqların psixi inkişafında baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini vaxtında qeydə almaqla, onların yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan təlim və tərbiyənin optimal metod və vasitələrinin seçilməsi və səmərəli tətbiqində məktəbin pedaqoji kollektivinə kömək göstərmiş olur. Amma bəzi hallarda məktəbin pedaqoji kollektivi praktik psixoloqun təlim və tərbiyənin səmərəliliyini daha da artırmaq sayəsində onlara verdiyi tövsiyələri görməzlikdən gəlirlər. Əslində isə təhsil sistemində psixoloji xidmətin həyata keçirilməsi uşaqların təlim və tərbiyə işində elmi-psixoloji biliklərin nəzərə alınmasını vacib bir tələb kimi qarşıya qoyur.

Praktik psixoloq öz işini ilkin olaraq şagirdlər haqqında fərdi-psixoloji xəritəni tərtib etməkdən başlamalıdır. Çünki bu xəritə tərtib olmadan praktik psixoloq hər hansı şagird haqqında doğru-dürüst məlumat əldə edə bilməz. Həmin xəritədə aşağıdakı formada tərtib edilməlidir:

1. Şagirdin valideynlərinin adı, soyadı və atasının adı. Uşaqların yaşadığı ailə haqqında məlumat. Şagirdin yaşı,

təhsili və ailənin mənzil şəraiti, maddi vəziyyəti və digər xüsusiyyətləri;

2. Şagirdin fiziki inkişafı və sağlamlığı, fiziki qüsurların olub-olmaması, sağlamlıq durumu;

3. Şagirdin temperament və xarakterin xüsusiyyətləri;

4. Şagirdin psixi (duyğu, qavrayış, hafizə, nitq, təfəkkür, təxəyyül) və emosional proseslərin xüsusiyyətləri və inkişaf səviyyəsi;

5. Şagirdlərin təlim prosesində qabiliyyət və bacarıqlarının xüsusiyyətləri və inkişafı;

6. Özünüqiymətləndirmə və özünəhörmət;

7. Şagirdlərin maraq və meylləri;

8. Davranışın xarakterik xüsusiyyətləri;

9. Şagirdlərin yaşlıları və yaşlılara münasibətləri;

10. Şagirdlərin təlimə münasibəti və təlim uğurları;

11. Şagirdlərin peşəyönümü və peşə maraqları;

Əlbəttə, yuxarıda qeyd edilən bölmələr şərtidir və hər bir psixoloq buna uyğun əlavələr edə bilər. Göstərilən hər bir bölməyə aid məlumatların əldə edilməsi məqsədilə psixoloq müxtəlif metod və metodikalardan istifadə edə bilər.

Psixoloji xidmət müasir təhsil sisteminin üzvi komponentlərindən biridir. Onun tətbiqi uşaqların intellektual imkanlarının, şəxsiyyətyönlü potensiallarının, təbii imkan və qabiliyyətlərinin, maraq və meyillərin vaxtında aşkara çıxarılmasını, təlim və tərbiyə prosesləri vasitəsilə maksimum inkişaf etdirilməsini təmin edir. Psixoloji xidmət uşaqların psixi inkişafının imkanlarını aşkara çıxarır, onların pedaqoji proses vasitəsilə maksimum şəkildə reallaşmasına əlverişli imkan yaradır. Uşaqların əksəriyyətindən öz psixi inkişafının göstəricilərinə görə geri qalan uşağın inkişafında ləngiməyə

səbəb olan amilləri vaxtında aşkara çıxaran psixoloq bu səbəblərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş məqsədyönlü fəaliyyəti ilə fəal rol oynamış olur. İstedadlı və üstün qabiliyyətli şagirdlərlə iş prosesində praktik psixoloq ilk növbədə erkən yaş dövrlərində uşaqlarda təbii imkanların aşkara çıxarılması, onların qabiliyyətlərə çevrilməsi üçün inkişafetdirici proqramların hazırlanmasında iştirak edir, psixi inkişafın sürətli gedişi üçün mövcud imkanların maksimum səfərbərliyə alınması istiqamətində əməli tədbirlər həyata keçirir.

Ümumiyyətlə, məktəbdə praktik psixoloqun qarşısında psixoloji ədəbiyyatlarda qeyd edildiyi kimi, **ümumi və konkret** vəzifələr durur. Belə ki, **ümumi vəzifələr** aşağıdakılardır:

1. Uşaqlarla iş zamanı hər bir yaş dövrünün potensial imkanlarının reallaşdırılmasını təmin etmək;

2. Uşaqların maraq, qabiliyyət, meyl, hiss, münasibət, əyləncə və həyat planlarının gerçəkləşdirilməsi üçün onların fərdi xüsusiyyətlərini inkişaf etdirmək;

3. Uşaq bağçasında, internatda, məktəbdə və s. uşağın normal inkişafı üçün əlverişli psixoloji iqlim yaratmaq, yaşlılar və yaşlıları ilə onun məhsuldar ünsiyyət şəraitini təmin etmək;

4. Uşaqlarla yanaşı müəllimlərə, valideynlərə, tərbiyəçilərə vaxtında psixoloji yardım göstərmək.

Məktəb psixoloqunun **konkret vəzifələrində** isə aşağıdakılar daxildir.

1. Şagird şəxsiyyətinin və sinif kollektivinin öyrənilməsi;

2. Uşaqların məktəb şəraitinə adaptasiyasının təhlili;

3. Uşağın yaşlılar və yaşlıları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin öyrənilməsi;

4. Profilaktik və korreksiyaedici işin təşkili üçün diaqnostik metodikalar paketinin seçilməsi;
5. Şagirdlərin maraq, meyl və qabiliyyətlərini aşkara çıxarmaq və onları inkişaf etdirmək;
6. Psixoloji yardıma ehtiyacı olan uşaqlara kömək etmək.

Təhsildə psixoloji xidmət bu vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə əlverişli təhsil və tərbiyə mühitinin yaradılmasını, hər bir uşağın ruhi-mənəvi inkişafı, psixi sağlamlığı naminə normal pedaqoji-psixoloji amillərin olmasını tələb edir. Belə şəraiti isə psixoloq yalnız təkbaşına deyil, müəllimlər və uşaqların valideynləri ilə birlikdə yarada bilər. İnkişafın müxtəlif dövrlərində uşaqların psixi, psixofizioloji və şəxsiyyət baxımından normal inkişafını təmin etmək təhsil sistemində psixoloji xidmətin qarşısında duran başlıca vəzifədir.

Bu baxımdan təhsildə psixoloji xidmət uşağın inkişafı naminə aşağıdakı əsas istiqamətlərə yönəlməlidir:

1. Təlim-tərbiyə müəssisələrində şəxsiyyətin inkişafını təmin edəcək həyat tərzinin formalaşdırılması;
2. Uşağın inkişafı üçün bağçada, məktəbdə, internatda və s. inkişaf üçün əlverişli psixoloji iqlimin yaradılması, hər bir inkişaf mərhələsində bu və ya digər fəaliyyət sahəsində maksimum müvəffəqiyyətin əldə edilməsinin təmin olunması;
3. İnsanın hər bir yaş mərhələsində şəxsiyyət, intellektual və peşə hazırlığı baxımından maksimum təmin edilməsi, uşaqlarla iş zamanı onların inkişaf imkanlarının öyrənilməsi və onların reallaşdırılması;
4. Hər bir uşağa fərdi yanaşmanın təmin edilməsi, fərdi xüsusiyyətlərin, maraq və meyillərin, hiss və münasibətlərin, əyləncə və həyat planlarının inkişaf etdirilməsi;

5. Uşağın pedaqoji və psixoloji baxımdan öyrənilməsi;
6. Şəxsiyyət və intellektual baxımdan inkişafda kənarçıxma hallarının profilaktikası və korreksiyasının həyata keçirilməsi;
7. Yetim, valideyn himayəsindən məhrum olmuş, qaçqın və köçkün uşaq və yeniyetmələrin fiziki və əqli inkişafında müşahidə olunan geridəqalma hallarının sosial-psixoloji reabilitasiyasını həyata keçirmək;
8. Böhranlı və ekstremal vəziyyətlərdə uşaq və yeniyetmələrə, müəllim və valideynlərə kömək göstərmək;
9. Ailədə uşaqların tərbiyəsi, əlverişli ailə mikromühitinin yaradılması üçün valideynlərə, onları əvəz edən şəxslərə psixoloji məsləhətlər vermək;
10. Uşaqlara, valideynlərə, müəllim və tərbiyəçilərə öz vaxtında psixoloji yardım göstərmək.

Təhsil sistemində psixoloji xidmətin qarşısında duran ən başlıca, həm də mürəkkəb vəzifə təlim və tərbiyənin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edən tədbirlərin daim nəzarətdə saxlanılmasıdır.

Bu gün Azərbaycanda totalitar və avtoritar sistem demokratik cəmiyyətlə əvəz olunmuş, təhsil sistemi inzibati buxovlardan azad olmuşdur. Yeni pedaqoji strategiya və taktika, konsepsual-strateji məqsədlər müəyyənləşdirilmiş, beynəlxalq aləmə inteqrasiya prosesləri güclənmişdir. Təlim-tərbiyə prosesində yeni mütərəqqi pedaqoji texnologiyalar, inkişaf və diaqnostika texnologiyaları bərqərar olmuşdur. Təhsil sistemi yeni innovativ metod və vasitələrin öyrənilməsi üçün eksperimental meydançaya çevrilmişdir. Təhsil sisteminin demokratik dəyərlər üzərində qurulması alternativ məktəblərin, yeni tipli təlim-tərbiyə müəssisələrin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra bir çox sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də köklü və sürətli islahatlara başlamış, cəmiyyətin yeni sifarişlərinin, ehtiyacları və tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə çoxlu sayda yeni tipli təhsil müəssisələri-liseylər, gimnaziyalar, kolleclər, mərkəzlər, müasir təhsil kompleksləri və s. yaradılmışdır.

Azərbaycanda milli təhsilin son məqsədi öz varlığında yüksək praktik hazırlığı, mədəniyyəti, mütərəqqi dünya-görüşünü birləşdirən, xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə dərin-dən yiyələnən, soykökünə, milli adət-ənənələrinə bağlı vətənpərvər, məsuliyyətli, əməkdaşlığa qabil, dövlət müstəqilliyinə sədaqətli vətənpərvər yurddaşların yetişdirməsindən ibarətdir.

Bu kitabda toplanmış metodik tövsiyələr 1980-1993-cü illərdə orta məktəbdə müəllim işlədiyim müddətdə pedaqoji və psixoloji sahədə qazandığım bilikləri həm müəllim kollektivi, həm də çoxsaylı şagird kontingenti üzərində apardığım təcrübələrin nəticəsində əldə edilmişdir. Ola bilsin ki, bu metodik tövsiyələr indiki zamanla səslənməsin. Çünki indiyeni təhsilə verilən tələblər də müasirləşib. Amma ona əmin oldum ki, bacarıqlı, istedadlı müəllim şagird və tələbələr qarşısında aciz qalmaması üçün dayanmadan hər gün öz üzərində çalışmalı və daim yenilik axtarışında olmalıdır.

Praktik psixoloq eyni zamanda özünün əxlaq kodeksini, hüquqlarını və andını qətiyyənlə unutmamalıdır. Belə ki, o, insanlara fəaliyyətinin sirlərinə bələd olmaqda, istedad və qabiliyyətlərini inkişaf etdirməkdə, şəxsiyyətin bütövlüyünü qoruyub saxlamaqda, psixoloji müdafiəsini təmin etməkdə etibarlı dost və yardımçı olmalı, ona müraciət edənlər haqqında bildiklərini peşə sirri kimi qorunmalıdır.

Müəllif

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar:

- 1.Ş.S.Ağayev. “Uşaq psixologiyası məsələləri”. B.,1966.
- 2.Ş.S.Ağayev. “Əmək, tərbiyə və inkişaf”. B.,1967.
- 4.Ə.Ə.Əlizadə. “Uşaqlarda diqqətin tərbiyə edilməsi”. B.,1962.
- 5.Ə.Ə.Əlizadə. “Uşaqlarda yaradıcı fəaliyyətin psixologiyası”. B.,1968.
- 6.A.K.Abdullayev. “Uşaqlarda hafizənin inkişafı və təşəkkülü”. B.,1966.
- 7.Ə.Ə.Qədirov. “Uşaqlarda idrak proseslərinin inkişafı”. B.,1961.
- 8.Ə.S.Bayramov. “Şagirdlərdə təfəkkürün inkişafı”. B.,1962.
- 9.Ə.S.Bayramov. “Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri”. B.,1967.
- 10.Ə.S.Bayramov. “Uşaqlarda əxlaqi hisslərin tərbiyəsi”. B., 1963.
11. M.Ə.Həmzəyev. “Pedaqoji psixologiya”. B.,1991.
12. A.U. Məmmədov. “Təlimin psixoloji əsasları”. B., 1993.
13. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Psixologiya. B., 2002.
14. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Sosial psixologiya. B., 2003.
15. Çələbiyev N.Z. “Təhsil sistemində psixoloji xidmətin elmi-nəzəri əsasları”. B., 2009.
16. Выготский Л.С. Мышление и речь. (Собр. соч.: Б. 6 м. Т. 2 М., 1982.
17. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1975.
- 18.Luria A.R. “The development of writing in the child”. N.Y., 1978.
- 19.Luria A.R. “The Nature of Human Conflicts: Or Emotion, Conflict and Will”. N.Y., 1932.
- 20.Nisbett R.,Wilson T. “Telling more than we can know”. Verbal reports on Mental Processes // Psychological Review. 1977. № 84 (3).
21. Orton S.T. “Reading, Writing and Speech Problems in Children. N.Y., 1937.

Mündəricat

Tədris üçün dəyərli tövsiyələr.....	3
İnsan psixologiyasının tərcümanı.....	5
Təhsilə psixoloji xidmətin əsas istiqamətlərini əks etdirən tövsiyələri.....	10
Sinifdən xaric oxu və onun aparılması.....	17
Xarici dil tədrisinin məqsədi.....	21
Şagirdlərə fərdi yanaşma prinsipi.....	24
Xarici dili öyrənərkən hansı üsul və vasitələrdən istifadə etmək lazımdır.....	29
Şagirdlərin şüurlu intizam tərbiyəsi.....	33
Yeni sözlərin izahı zamanı İngilis atalar sözü və məsəllərindən istifadə olunması.....	38
Yenidənqurma siyasətilə əlaqədar dil dərslərində şagirdlərin ideya-siyasi tərbiyəsinə verilən müasir tələblər.....	46
Şagirdlərin əmək tərbiyəsi.....	53
Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və qabiliyyətlərin formallaşması.....	59
Mənfi emosiyalar və onların aradan qaldırılmasında özünü-ölmənin rolu.....	68
Kollektivdə konflikt şəraitinin aradan qaldırılması.....	77
Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi.....	82

Stressin insan həyatına təsiri və onun aradan qaldırılması yolları.....	100
Ailədaxili münaqişələr və onların aradan qaldırılması.....	113
Məktəbin idarə olunmasında rəhbər şəxsin qarşısında duran əsas vəzifələr.....	122
Müəllim şəxsiyyətinin pedaqoji fəaliyyətində rolu.....	127
Sınıf kollektivinin daha yaxşı öyrənilməsi.....	129
Şagirdlərlə aparılacaq əxlaqi söhbətlər.....	131
Məktəb praktik psixoloqun vəzifəsi.....	133

**Camal Zeynalovlu: “Təlim fəaliyyətinin
psixoloji prosesi”**
(Metodik tövsiyələr)

Bakı, “Print-S” nəşriyyatı – 2017, - 144 səh.

Çapa imzalanmışdır: 04. 08. 2017
Kağız formatı: 60 x 84 1/16
Şərti çap vərəqi: 9.0
Sayı: 200 nüsxə
Sifariş: № 75

“UniPrint” mətbəəsində çap edilmişdir.